

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ГІДІВ

МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ ТУРИСТИЧНОГО МАРШРУТУ ТА КАРТИ ПО ЄВРЕЙСЬКІЙ УМАНІ

Проект “ReHERIT: спільна відповідальність за спільну історію” — проект з переосмислення, актуалізації та розвитку потенціалу матеріальної та нематеріальної культурної спадщини Умані та Львова разом з іншими містами України. Метою проекту є робота з потенціалом культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку міст, налагодження комунікації між органами влади, неурядовими організаціями, місцевими жителями.

Програма для гідів «Умань (не)відома: нові підходи, формати та теми у розповіді про знану і приховану спадщину міста» розроблена в межах проекту «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину», що впроваджується з липня 2018 по липень 2020 року.

Матеріали підготували: Олена Андронатій – розробка маршруту; Йоханан Петровський-Штерн – наукова консультація; Артем Харченко, Денис Журавльов, Алла Марченко – написання текстів до окремих точок маршруту і карти; Ірина Мацевко – розробка карти; Оксана Нестеренко – дизайн карти, наукова керівниця – Анна Чеботарьова. Умань, 2019. 87 с. Електронна версія.

ЗМІСТ

Про програму	4
Методологія	6
Конспект екскурсії «Прогулянка єврейською Уманню»	8
1. Уманська фортеця заправка ОККО (вул. Шолом-Алейхема, 27)	8
2. Старий ринок та Торгові ряди (вул. Небесної Сотні, 47)	10
3. Василіянський монастир ДІАЗ «Стара Умань» (вул. Небесної Сотні, 31)	14
4. Готель «Регіна» кінотеатр «Хроніка», тепер спалена і закинута будівля (вул. Небесної Сотні, 10)	19
5. Наріжний будинок на вул. Шмідта і Спінози (вул. Шмідта, 5)	22
6. Пустка на місці Центральної синагоги (вул. Спінози, 6)	25
7. Міський театр Міський будинок культури ім. Юрія Смолича (вул. Незалежності, 2)	29
8. Палац піонерів адміністративна будівля (вул. Європейська, 1)	32
9. Готель «Ново-Європейський» адміністративна будівля (вул. Незалежності 1/2)	34
10. Комерційний банк адміністративна будівля (вул. Садова, 3)	37
11. Єврейська світська школа школа № 8 (вул. Суровцової, 3)	40
12. Музей-квартира Надії Суровцової (вул. Воїнів-інтернаціоналістів, 6)	43
13. Талмуд-тора Уманська автошкола ТСОУ (вул. Шевченка, 1)	48
14. Неіснуючий будинок Фішмана сквер Черняхівського (вул. Садова, 20-22)	51
15. Будинок Івана (Ізраїля) Кулика (вул. Комарницького, 6)	53
16. Могила ребе Нахмана (вул. Григорія Косинки, 1)	57
17. Район паломництва хасидів (вул. Східна, Пушкіна, Комарницького, русло річок Кам'янка і Уманка)	59
18. Гетто (вул. Східна, Некрасова, Демущького, Челюскінців, Шолом-Алейхема)	65
19. Старобазарна синагога недоступна на території заводу «Мегомметр» (вул. Небесної Сотні, 49)	67
20. Велика базарна (хоральна) синагога недоступна на території заводу «Мегомметр» (вул. Небесної Сотні, 49)	68
21. Будинок Віри Боцманівської – «праведниці світу» (вул. Горького, 39)	72
22. Новий єврейський цвинтар (вул. Визволителів)	75
23. Парк «Софіївка» (вул. Київська, 12а)	77
24. Сухий Яр (біля вул. Максима Залізняка)	78
25. Уманська яма та шталаг 349 (вул. Теплична)	80
26. Повоєнна Умань і євреї. Сучасна спільнота (вул. Горького, 9)	81
Список джерел на літератури	83
Додаток 1. Карта туристичного маршруту	

ПРО ПРОГРАМУ

Практична програма «Розробка та пілотування матеріалів для гідів зі складних тем спільної спадщини Львова та Умані» реалізована в межах проекту «ReHERIT: спільна відповідальність за спільну спадщину». Завдання програми – поглибити компетенцію гідів у роботі зі складними темами багатокультурного минулого Львова та Умані, конфліктними сюжетами різних історичних пам'ятей та їхніх сучасних інтерпретацій, розробити методології міських прогулянок та екскурсійних турів, які пропонують інклюзивні підходи до багатоетнічного минулого цих міст, а також нові формати роботи з різними аудиторіями.

Програма складається з кількох етапів: розробка матеріалів групою експертів та гідів; проведення воркшопу для апробації матеріалів у Львові та Умані; пілотування екскурсій на основі розроблених матеріалів та проведення гідями регулярних прогулянок із використанням цих матеріалів.

Уманська частина програми «Умань (не)відома: нові підходи, формати та теми у розповіді про знану і приховану спадщину міста» має на меті опрацювання тем багатокультурної спадщини Умані та способів включення її в домінуючий україноцентричний історичний і туристичний наратив. Воркшоп є запрошенням для учасників разом розглянути складну і суперечливу історію Умані, побачити популярні об'єкти у новому ракурсі та відкрити важливі місця і сюжети міста, які часто оминає туристична індустрія.

ЦІЛЬОВА АУДИТОРІЯ

Роль гідів є особливою та дуже важливою для створення інклюзивного публічного простору місцевої спадщини. Контакти між відвідувачами та місцевими громадами, з одного боку, відкривають нові можливості для міжкультурних комунікацій, а з іншого – можуть призвести до непорозумінь та поглиблення наявних символічних конфліктів. Нерідко джерелом цих конфліктів є поділена історична пам'ять. Часто гідів виступають у ролі медіаторів у цих процесах, адже наслідком динамічного розвитку туризму є інтеракція представників різних культурних середовищ. Отже, гідів не тільки представляють історичний та сучасний образ міста відвідувачам, а й виступають агентами щоденної культурної дипломатії в комунікації з різноманітними аудиторіями.

ВИБІР ТЕМ

Що знає український та іноземний турист про Умань? Умань як не надто велике місто є одним з туристичних центрів України завдяки парку «Софіївка». Умань – чи не найбільш відоме місто за межами України через історію Брацлавського хасидизму і подій Коліївщини. Чи це добре, коли місто має домінуючу пам'ятку, що робить його відомим усій країні? Чи добре, коли місто пов'язане з подією, про яку йдеться у всіх підручниках і кожен школяр про неї читав? Чи варто поспішати стверджувати це? Адже минуле цього міста сповнене трагізму і конфліктів, а об'єкти, що домінують у публічному просторі, придушують, приглушують і роблять невидимими важливі й цікаві сторінки минулого Умані. Як відкрити туристам багату, складну і неоднозначну історію міста та його спільнот, виходячи за межі національних наративів і політичної історії? Як інтегрувати домінуючі історії міста в новий наратив, що буде фокусуватися не на історії подій та об'єктів, а на історії людей і спільнот?

Уманська частина програми порушує неопрацьовані міські теми і пропонує нові підходи до розповідей про знані сторінки минулого міста. Група експертів та гідів створила дві методичні розробки та екскурсії. Перша розробка фокусується на нових способах представлення відомих об'єктів і тем, з якими працюють місцеві гідів, дає пропозиції, як розробляти інклюзивні маршрути, включаючи історію тих спільнот, які внаслідок радикальних трансформацій ХХ століття були переселені чи винищені і спадщина яких загублена в сучасному просторі міста, як добирати візуальний та інтерактивний матеріал, як вибудовували комунікацію з різними туристичними групами. Темою другої розробки є життя і спадщина єврейських спільнот Умані. Методичні матеріали зосереджені на ключових питаннях: як розповідати про історію євреїв Умані як про спільну спадщину, чому важливо про це знати и говорити, як вибудовувати наративи, що будуть інклюзивними та неконфліктними щодо складної і конкуруючої українсько-єврейсько-польської пам'яті про місто.

СТРУКТУРА МАТЕРІАЛІВ

Матеріали, підготовані в межах програми, складаються з розроблених методичних порад щодо проведення загальної екскурсії Уманню та єврейською Уманню, з конспектів екскурсій та карт, маршрутів і читанок – підбірок актуальної літератури та джерел до тем. Пропоновані матеріали допоможуть гідів представити аудиторії багатокультурну спадщину через візуалізацію досі не маркованих, а отже, виключених історичних об'єктів та місць. Автори розробок також пропонують нову методологію і формати роботи з відомими, популярними об'єктами міста. Матеріали сфокусовані на проблемі об'єднання нині взаємовиключних наративів (українського, польського, єврейського) у концепт спільної спадщини як культурного надбання міста.

МЕТОДОЛОГІЯ

Умань – місто, що виникло доволі пізно – на початку XVII століття – на пограниччі і поєднало долі представників різних народів, культур та релігій. Цей багатокультурний і багатоетнічний світ залишив велику і цінну спадщину, якою сучасне місто може пишатися. Але він залишив у спадок також багато труднощів і питань. Як слід розказувати про ті міські спільноти, що через трагічні події XX століття були винищені або виселені з міста? Як показати і відкрити їхню спадщину, що майже повністю стерта з міського простору, як перетворити інклюзивний наратив міста, який складається з різних історій, різних спільнот і різних пам'ятей про минуле міста, на одне, хоча й багатшарове, ціле? Як підсилити розуміння мультиетнічного й водночас трагічного минулого Умані як спільного надбання мешканців міста?

Історія єврейської спільноти Умані є в переліку цих складних, і ще не досліджених і не відрефлексованих тем. Єврейська історія міста майже не включена в місцевий історичний наратив і туристичні маршрути.

Мета проекту – розробити інклюзивні підходи до представлення єврейської спільноти Умані, ввести її у ширші політичні, культурні та соціальні міські процеси, а також у ширші контексти історії східноєвропейського єврейства та історії Східної Європи XVII–XXI століть. У цій методичній розробці запропоновано підхід до багатокультурної історії міста, в якій євреї – не замкнена й відокремлена спільнота, а інтегральна частина міста, спільнота, що разом із іншими громадами впливає на розвиток міста. Через зв'язок місць, розповідей, людей, подій, залучення документів, текстів та візуальних матеріалів сучасний простір міста у цій прогулянці перетворюється на місце взаємодії минулого та сьогодення. порушується важливе питання про єврейську спадщину Умані, знищену під час Другої світової війни, не згадувану за радянських часів і, на жаль, досі не визнану частиною культурного ландшафту міста.

Ця методична розробка створювалася також із метою сприяти усвідомленню, наскільки важливою є пам'ять про знищені та переселені громади, які до Другої світової війни існували в містах цього регіону; заохотити до проблематизації історії шляхом порушення складних питань та висвітлення «незручних» тем; створити простір для діалогу між минулим і сучасним, між нинішніми місцевими громадами, між містянами та гостями Умані. Ця розробка запрошує гідів до критичного аналізу домінуючих наративів історії України та їхнього сучасного використання, до переосмислення історії міст та локальної історії, а аудиторію – до роздумів над багатшаровістю та множинністю історій міста.

Маршрут екскурсії складається із 26 точок, серед яких є шість віддалених від центру й двадцять – у пішій досяжності. Загальна тривалість пішої екскурсії від чотирьох до шести годин. Запропоновані локації можна використати при створенні одно- або дводенного маршруту. Кожна точка пов'язана з окремою темою з історії міста, тому їх можна використовувати (усі чи більшість) для оглядової екскурсії, а також у якості відправних точок для тематичних авторських прогулянок. Конспект екскурсії розширений (містить фотографії, цитати зі спогадів, щоденників різних епох) та розроблений таким чином, що кожен гід може вибрати для себе найцікавіші або найважливіші локації для тієї чи іншої аудиторії та створити власний екскурсійний маршрут. У конспекті зібрано різного типу матеріали, інтерпретації фактів, критику та точки зору місцевих краєзнавців та істориків, українських і закордонних дослідників, спеціалістів з різних періодів і тем історії України, Східної Європи та єврейських студій, аби кожен гід зміг обрати потрібні йому матеріали й аргументації. Наприкінці тексту подано список джерел та літератури – для глибшого опрацювання теми самостійно.

До конспекту екскурсії додається карта з маршрутом прогулянки, виділеними точками та виокремленими вісьмома темами, що видалися авторці важливими через проблемність їхніх інтерпретацій або маловідомість поза науковим середовищем. Карта може використовуватися як із конспектом, так і окремо.

Конспект екскурсії розробила гідеса, дослідниця єврейської історії та викладачка єврейської історії і традиції Олена Андронатій (Львів). Науковий консультант – професор єврейських студій Північно-Західного університету в Чикаго Йоханан Петровський-Штерн.

Консультанти з окремих тем та питань: Владислав Давидюк – краєзнавець, директор Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань»; Ігор Кривошея – професор Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; др. Сергій Кравцов – історик архітектури, дослідник Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі; Тетяна Таїрова-Яковлева – професорка Санкт-Петербурзького державного університету, директорка Центру з вивчення історії України Інституту історії СПбДУ; Катерина Малахова – кандидатка філософських наук, старша викладачка Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Андрій Усач – історик, дослідник Голокосту Меморіального музею «Територія Терору» у Львові; Олександра Фішель – дослідниця єврейської епіграфіки, викладачка сертифікованої програми з юдаїки Києво-Могилянської академії.

Окремі теми для прогулянки підготували: др. Алла Марченко – соціологиня, дослідниця, докторка Польської академії наук; Артем Харченко – кандидат історичних наук, фахівець з єврейської історії та міської історії пізнього періоду Російської імперії (Харків); Денис Журавльов – історик, доцент Харківського національного університету ім. Каразіна, спеціаліст із домодерної історії України та історії козацтва; др. Ірина Мацевко – історикиня, координаторка програм з публічної історії Центру міської історії (Львів).
Карту розробила Ірина Мацевко. Дизайнерка – Оксана Нестеренко.

КОНСПЕКТ ЕКСКУРСІЇ «ПРОГУЛЯНКА ЄВРЕЙСЬКОЮ УМАННЮ»

1. Уманська фортеця | заправка ОККО вул. Шолом-Алейхема, 27

Картина «Уманська фортеця» Йогана Генріха Мюнца. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Умань – місто на пограниччі. Чим є пограниччя для міста? Кому належало місто на пограниччі? Перші згадки про місто. Хто жив у місті? Поява єврейської спільноти в домодерній Умані.

Наша прогулянка починається біля заправки ОККО. Колись давно у цьому районі були старі квартали міста, поруч розташовувалися Уманська фортеця та Старий ринок. Саме з цього місця на початку XVII століття почалася історія Умані.

Умань як місто виникла на пограниччі, і таке географічне положення значною мірою сформувало її особливість, якщо дивитися з точки зору минулого міст сучасної України, і її типовість, якщо розглядати історію міст пограниччя. Чим було це пограниччя для міста і як воно впливало на життя міських спільнот?

Пограниччя було виміром політичним. У різні часи різні народи й держави претендували на пограничні території. Умань і навколишні землі були місцем військових суперечок, політичних ігор, нападів та відступів. За чотири століття свого існування Умань побувала у складі чотирьох держав: Речі Посполитої, Російської імперії, Радянського Союзу та сучасної України. З самих початків місто потерпало від набігів монголів і татар. Свого часу на нього зазіхали литовці, угорці. Згодом воно стає каменем спотикання в політичній грі Речі Посполитої і козацької, пізніше – гайдамацької еліти. У XVIII столітті Умань перейшла до рук козаків і стала полковим містом, потім повернулася до магнатів, згодом її захопили гайдамаки і майже повністю зруйнували. Знадобився не один десяток років, аби містечко відродилося. Після поділів Польщі на Умань чекала абсолютна зміна статусу і стану – з економічно стабільного приватного містечка вона перетворилася на відсталий повітовий центр Російської імперії. XX століття принесло ще радикальніші зміни. Усі ці політичні трансформації вплинули на місто, його соціальний і культурний ландшафт,

сформували певні практики та реакції на розуміння себе як містянина, своєї спільноти і міста загалом у ширшому політичному контексті.

Пограниччя було виміром сакральним. Умань – це місто на Великому Кордоні між юдео-християнською і мусульманською цивілізаціями. На цьому кордоні формувався етно-конфесійний ландшафт міста. Це був своєрідний мікросвіт різних релігій, своєрідна «культурна реальність», котра, з одного боку, зазнавала зовнішніх політичних, економічних і соціокультурних впливів, а з іншого – сама впливала на навколишнє середовище і формувала місто. Тогочасний домінуючий дискурс релігійної культури сформував в Умані своєрідний локальний сакральний простір, котрий об'єднував православних, римо-католиків, уніатів (греко-католиків), юдеїв (євреїв і караїмів), на ранньому етапі – вірмен-монофізитів, почасти мусульман, а з кінця ХІХ ст. – також протестантів (переважно лютеран). Аж до Другої світової війни в Умані співіснували два основні сегменти локального сакрального простору – християнський та юдейський.

Пограниччя було виміром культурним. Усі ці спільноти, що населяли місто, творили свої культурні простори, котрі його маркували: релігійні споруди, школи, благодійні та культурні інституції тощо. Вони були прив'язані до визначеної території й мали окреслені, але невидимі кордони в місті до модерного часу. Формуючи власні культури і практики поведінки, ці локальні спільноти (поляки, євреї, українці та інші) творили спільний простір, де були співіснування і взаємозапозичення, діалог і конкуренція, суперечки і конфлікти, взаємодопомога та взаємовиключення.

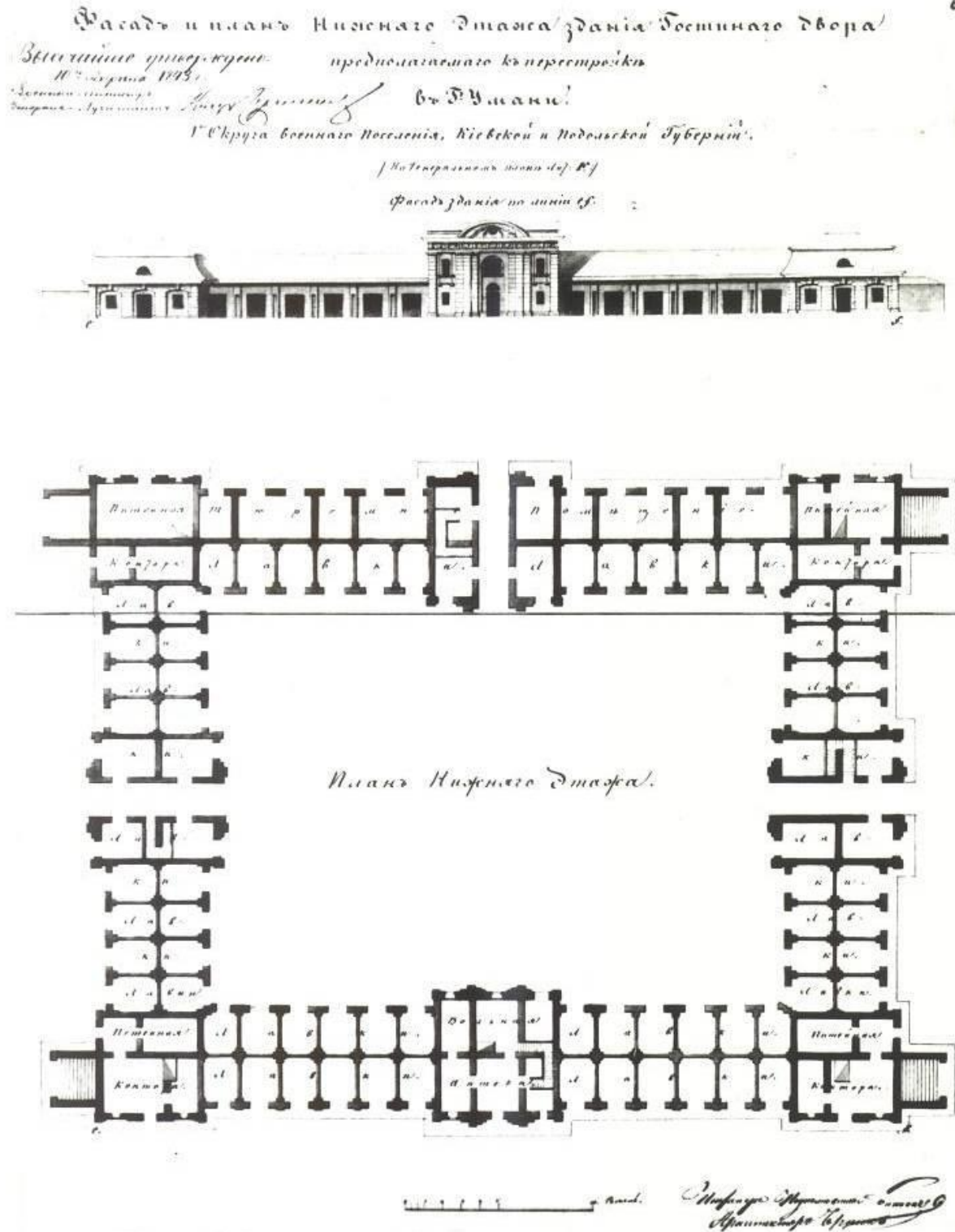
Ця рясна мозаїка спільнот, релігій і культур творила неповторний ландшафт багатокультурної Умані. Межею для цього багатоетнічного, багатокультурного світу стали 30-ті рр. ХХ ст., коли радянська влада винищила польську спільноту міста, і Друга світова війна, коли нацисти знищили євреїв. Сліди багатокультурного міста були затерті в публічному просторі Умані довгі півстоліття. Цю багату спадщину, сповнену як позитивних моментів, так і конфліктів та насилля, ми тільки тепер маємо змогу відкривати і повертати в публічний простір міста.

Найдавніші згадки про місто Умань припадають на початок ХVІІ ст., хоча поселення на цих територіях існували і раніше. Краєзнавці дотепер дискутують про походження назви міста, а саме місто називають «Умань», «Гумань», «Оуман». Польська назва – «Human», на їдиш – וּמאַן, проте місто не завжди і не обов'язково було «гуманним». Точна дата заснування міста невідома. Правовий статус земель було закріплено в 1609 р., коли шляхтич Валента Калиновський (?–1620) стає повновладним господарем «Гуманської пустки». Саме Валента Калиновський побудував в Умані фортецю, що мала захищати містян від татарських набігів.

Стрімкий розвиток міста та його розквіт припадають на ХVІІІ ст., коли Умань і навколишні території переходять у власність магнатів Потоцьких, а Умань стає їхнім приватним містом. Потоцькі розвивають місто: засновують Василіянський монастир з училищем на 400 студентів, закладають неймовірної краси парк Софіївка. В Умані в ті часи живуть різні спільноти: католики, юдеї, уніати, православні, мусульмани. Євреї Умані селяться біля і навколо базарної площі, навколо неї ж розбудовують інфраструктуру та релігійне життя цієї спільноти.

Наша наступна точка – Старий ринок та Торгові ряди – місце, що забезпечувало сталий розвиток Умані, було місцем зустрічі різних спільнот міста і простором для формування єврейської спільноти міста.

**2. Старий ринок та Торгові ряди
вул. Небесної Сотні, 47**

Торгові ряди, креслення 1843 р. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Від Ринку до Торгових рядів. Приватне містечко родини Потоцьких. Економіка приватного містечка. Чим є ринок для міста? Євреї в економіці приватного містечка. Чи була Умань шtetлом? Від польського приватного до російського повітового містечка. Економіка і міста в Російській імперії: місце для євреїв у новій системі. Смуга осілості. Від економічного розквіту до занепаду.

Торгові ряди були споруджені у 1780 р. на місці ринку за проектом архітектора Тепінгера. Будівлю мурували з цегли, квадратною у плані. Вона мала просторий внутрішній двір та

декілька в'їздів (їхня кількість постійно змінювалася: від двох до чотирьох). Торгові ряди облаштували сорока коморами, щоб місцеві купці мали де зберігати товар. Східне та західне крило мали по два поверхи, на кожному розі будинку були вежі. З підвалів під будівлею йшли підземні ходи. Основна торгівля велась у внутрішньому дворі. У середині XIX ст. було складено план реорганізації простору торгових рядів. За розпорядженням Київської губернської комісії, тут мав розташуватися повітовий суд, скарбниця, острог для арештантської роти. Тоді ж архітектор Фурман зазначив, що будівля гостинного двору (від давньоруського «гість» – купець) знаходиться в аварійному стані й рекомендував її знести та відбудувати заново, оскільки суми на обидві дії мали би витратити практично однакові. Проте капітальний ремонт розпочався тільки після пожежі 1857 р. та був виконаний під керівництвом підрядника Лейби Айзенера. Після завершення відновлювальних робіт у 1861 р. склали детальний опис будівлі.

«Гостинный двор каменный одноэтажный, под железной крышею, построенный для помещения торговых лавок в виде замка на четыре фасада, с двенадцатью фронтонами, четырьмя парапетами, двумя проездами в середину двора... Здание длиною с двух фасадов по Николаевской и Купеческой улицам по 42 ... саженой. Крыша окрашена зеленым колером на масле... наружные и внутренние стены, фронтоны, парапеты, пилястры, четыре погреба и своды в лавках и погребах оштукатурены и побелены снаружи песчаным цветом, а внутри белого цвета... Все дворовое место внутри Гостиного двора, а снаружи тротуары вымощены диким камнем».

(Памятник архитектуры: Торговые ряды в г. Умани Черкасской области, с.11-12)

Будівлю передали у відання Ратуші (з 1861 р. – Уманській міській управі). Протягом століть Торгові ряди дещо змінювали зовнішній вигляд, проте залишалися місцем торгівлі. Зараз вони також використовуються як частина значної ринкової площини, що включає і новий ринок.

Торгові ряди в Умані побудували на місці Старого ринку, і, в свою чергу, саме Старому ринку має завдячувати Умань своїм розвитком, зовнішнім виглядом та назвою «штетл». Вперше містечко «Гумань» / Human / גומאן згадується в 1616 р. як приватне місто, що належало родині магната Валентія-Олександра Калиновського. Отримавши місцевість у розпорядження, Калиновські, а згодом нові власники Потоцькі, запросили до міста євреїв.

Польські королі та магнати, копіюючи німецьку модель, запрошували євреїв у свої міста ще з XII ст., аби забезпечити розквіт та процвітання своїх територій. Євреям, як нехристиянам, закон забороняв володіти землею, навіть тією, на якій вони будували власні будинки, але дозволяв займатися професіями, які в той час не вважалися престижними, були дуже ризикованими і обкладалися великими податками. Проте ці професії – шинкарство, орендарство, лихварство, торгівля – були необхідними для функціонування і процвітання економіки приватних містечок. Таким чином євреї з примусу (через заборону володіти землею – найбільшою цінністю в традиційному суспільстві) займали ті професійні ніші, які були для них відкриті в місті.

Подібна ситуація була в Умані. Євреї не могли володіти землею в місті, проте їм дозволили займатися дрібною та гуртовою торгівлею, орендою, «курінням вина» (виробництвом алкоголю). Ці види діяльності регулювалися спеціальними законами, які видавав монарх окремим станам, етноконфесійним групам чи землям. Такі закони діяли в Королівстві Польському від XII століття та називалися привілеєм від лат. *privilegium* – спеціальний закон. Потоцькі, як і володарі інших містечок, надали євреям права на різні види діяльності, від привілею на експорт жита і пшениці за межі регіону (через Броди на Ляйпціг та Нойштадт) до привілеїв на торгівлю у міських крамничках, шинках та корчмах навколо базарної площі.

У домодерні часи шляхта ставилася до торгівлі зневажливо. Це заняття було справою нижчих станів. Українські селяни не мали навичок у торгівлі поза межами краю, оскільки це заняття було небезпечним, вимагало багатьох різних умінь та додаткового часу на подорожі, тож їхня торгівля була прив'язана до місця їхнього проживання та переважно була натуральною (бартер). Євреї ж займають цю економічну нішу не через зиски, що вони нібито мали отримувати, а через те, що торгівля для них була офіційно дозволеним заняттям і стала однією з небагатьох можливостей заробляти на життя і годувати родину. Але, як не парадоксально, це заняття, яке зневажали в той час, стало рушієм розвитку і процвітання приватного містечка Умань.

Поступово Умань XVII–XVIII ст. перетворилася на те, що в польській історії називали містечком, а в єврейській традиції – *штетлом*. Феномен приватного містечка/штетла є частиною історії Центрально-Східної Європи XV–XVIII ст. Багато штетлів з'явилися саме на східних територіях Речі Посполитої, де переважали землеволодіння магнатів. У системі економічних відносин штетлу євреї посідали особливе місце. Шляхта (у випадку Умані – родина Потоцьких), яка дбала про прибутковість свого містечка, вважала їх зручними кандидатами на роль відкупників податків або орендарів землеволодінь. Професії, якими можна було займатися євреям, стали основою розквіту польських містечок.

Євреї Умані оселялися довкола ринку, ближче до місця праці, та вибудовували інфраструктуру, необхідну для життя спільноти. Близькість єврейських домів до базарної площі дозволяла легше вести господарювання. Нерідко частина кімнат єврейських будинків використовувалася як склади, крамниці, майстерні чи кімнати під житло для мандрівників.

Аби сплачувати оренду та мати гроші на життя, євреї намагалися вправно вести справи: господарювали одночасно і чоловік, і дружина, для чого вони ще змалку отримували відповідну неформальну освіту. Чоловіки часто-густо займалися справами на виїзді поза межами рідного краю (пошук нових ринків для закупівлі чи збуту краму) – це було ризиковано та небезпечно.

Своєрідна економіка приватного містечка оберталася довкола ярмарків. В Умані не відбувалося великих щорічних ярмарків, проте тут проводилася щотижнева «торгівля», тобто щотижневий базар саме на ринковій площі. Саме на цій торгівлі та на усіх містечкових царинах магнатського господарства будувалася стара Умань Потоцьких – як на твердому підґрунті, про яке наголошували російські дослідники – військові топографи імперських часів. В історіографії періоду Російської імперії негативний образ польської еліти зумовлювався приналежністю до іншої конфесії та претензіями на політичну владу. За радянських часів польські аристократи стали класовим ворогом. Обидві історіографії просуvalи міф про збіднілі «під польським гнітом» міста. Всупереч цій традиції, такі дослідники, як Ентоні Полонський чи Йоханан Петровський-Штерн, зобразили польське приватне містечко як економічно і соціально успішний проект. Підґрунтя привабливості містечок вбачають у розвитку торгівельних відносин.

Після трьох поділів Польщі Умань увійшла до складу Російської імперії. Аж до 1830 р. прикордонне місто перебувало в проміжному статусі: з одного боку, номінально це вже повітове місто Російської імперії, з другого, фактично – ще приватне містечко Потоцьких. До поляків влада ставилася підозріло: після двох польських повстань вони перетворилися на «заколотників», що підтримують французьких революціонерів, згодом – на ворогів, а антимангнатська політика держави поширилася на всіх підросійських поляків. Усе польське коронне майно було конфісковане та передане до російської казни.

До моменту, поки влада не конфіскувала приватні містечка, вона їх ретельно вивчала. Коли містечко ще було приватним польським, тобто статус його був проміжний, російські військові топографи та дворяни, що досліджували нові землі, описують Умань з її ринком та строкатим населенням. Князь Іван Михайлович Долгорукий (1764–1823), російський поет та драматург,

відвідав Умань у 1810 р. й присвятив їй, зокрема Торговим рядам, чимало сторінок власних нотаток:

«При нас был в Умани торговый день, и народу собралась пропасть; я целое утро шатался в рядах. Торговля обширная, и все найдете, что вам угодно. Товары привозятся прямо из чужих краев; о ценах их нечего и говорить: все отменно дорого. Сверх того, без большой потери трудно за что-нибудь платить бумажками. Лучшая монета здесь червонный; их много, и они очень ходки; потом серебро, и чем старее, тем выгоднее».

(Иван Долгорукий. «Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года»)

За роки досліджень стало зрозуміло, що одним із головних чинників економічного зростання польського приватного містечка є торгівля із розгалуженою сіткою зв'язків у різних державах, яку вибудували євреї. Після поляків, котрі підняли два повстання, євреї стали наступними подразниками для влади на прикордонних землях. До цього Єкатерина II бачила в них покірних підданих, що подарували свою відданість Російській імперії (особливо під час війн, які вела Франція) та яких можна було використати для блага держави. Єкатерина II, з одного боку, освічена правителька, яка була прихильницею Просвітництва, з другого – правителька, категорично налаштована проти Французької революції. Вона не хотіла, аби її піддані купували французькі товари й опосередковано фінансували революцію. Прагнучи, аби вони розвивали власне виробництво та торгівлю в межах держави, вона робить спробу створити систему прикордонного контролю нових територій – щоб контролювати прихід товару, який проходив через руки євреїв. Її постанови мали побічний ефект: із законослухняних громадян євреї перетворилися на контрабандистів; а прагнення нейтралізувати великих магнатів переросло в політику руйнування їхньої економічної основи, що забезпечувалася єврейською торгівлею. Тобто ми можемо говорити не про антисемітську політику уряду від моменту, коли території, населені євреями, увійшли до складу імперії, а про еволюцію такого ставлення до євреїв через антипольську політику.

До кінця XVIII ст. євреї не тільки не мали права підданства в Російській імперії, але навіть не допускалися в її межі тимчасово, тому у влади не було досвіду спільного проживання із євреями на одних землях та досвіду взаємодії із ними. Коли ж імперія набула території, населені євреями, влада виявилася не готова до цього і не знала, як регламентувати життя спільноти з традиціями і практиками, що сильно відрізнялися від християнських.

Протягом двадцяти років після першого поділу Польщі московські і смоленські купці-християни скаржилися владі на євреїв, які записувалися у купці внутрішніх губерній Російської імперії і ставали конкурентами місцевим купцям. У 1791 р. Єкатерина II видала указ, що закріпив за євреями право вільного проживання на землях півдня сучасної України, і дав початок формуванню смуги осілості – системи дискримінаційних норм російського законодавства, спрямованої на обмеження євреям права вільного вибору місця проживання. Смуга осілості охоплювала західний регіон Російської імперії, де постала велика кількість кордонів (які існували аж до 1917 р.), в межах яких було дозволено жити євреям і поза якими постійне чи тимчасове проживання було заборонене. Невелика частина євреїв мала право жити поза межами смуги осілості. Це були особи, пов'язані з університетами, військовою службою і військовим сервісом, найбільш впливові і багаті представники торгових гільдій, включаючи їхні родини і обслугову. Остаточо смуга осілості як постійно діюча норма була закріплена при Александрі I в 1804 р. відповідно до «Положения об устройстве евреев».

Отже, ще раз про кордони, які ми можемо уявити, маючи перед очима сучасну карту. Смуга осілості включала сучасні території Білорусі, Литви, більшу частину України, східну Польщу і частину західної Росії. Вона складала близько 20% території європейської Росії і в більшості своїй накладалася на колишні землі Великого Князівства Литовського, Гетьманату та Оттоманської імперії (Крим).

До смуги осілості увійшли Брацлавське та Київське намісництва, а значить, і Умань. Відповідно до закону, євреї мали бути переселені в міста та містечка й практично позбавлялися права жити в селах.

Наступні роки призвели до того, що штетл почав занепадати через політику Російської імперії проти польських власників містечок, чю владу на місцях імперія могла підірвати, лише підірвавши економіку містечок, та через жорсткий контроль і підпорядкування державі зовнішньої торгівлі. Більшість товарів, якими торгували євреї, потрапили до списку заборонених: починаючи від предметів розкоші до предметів ремісництва, від батистового вбрання до паперу й записників. Була створена митна служба, що перевіряла дотримання чинного законодавства. Ці митниці потрапили в оренду до російських дворян і чиновників.

У середині XIX ст. колишні польські приватні містечка починають занепадати. Для імперії повний контроль над містечком виявився важливішим за його продуктивність, самоокупність і прибутковість. Поступово російська влада руйнувала не тільки економічну систему Умані – вона позбавляла еліту привілеїв, асимілювала, обмежувала в правах, руйнувала традиційні соціальні інститути.

До кінця XIX ст. російська влада вирішила провести насильницькі просвітницькі реформи, щоб євреї опанували «корисні професії» – усе те, що, згідно з ідеями Просвітництва, допомагало будувати добре керовану державу. Представників усіх верств суспільства, а також євреїв треба було вчити, як «коритися цивільним законам» та «захищати Батьківщину». Торгівля, з цієї точки зору, була руйнівною, ремісничі та селянські професії – навпаки, основою державної економіки. На точках, пов'язаних із традиційною, модерною освітою та релігійним життям, ми ще повернемося до змін, яких зазнала єврейська спільнота в новій державі.

3. Василянський монастир | ДІАЗ «Стара Умань» вул. Небесної Сотні, 31

Василянський монастир Умані, внутрішнє подвір'я, сучасний вигляд. Автор: Роман Цибрівський, 2019

Умань – місто багатоетнічне та багаторелігійне. Західна традиція на пограниччі. Прихід уніатів у місто й що це означає для міста. Освітня та інша діяльність василян. Коліївщина: різна пам'ять про повстання. Російська імперія і ліквідація впливу уніатів в місті.

Від моменту заснування Умань, місто на пограниччі, була багатоетнічною та багаторелігійною. Проте співіснування на пограниччі в будь-які часи важко було назвати безконфліктним, і міжконфесійні взаємини тут не виключення. Процеси конфесіоналізації не обійшли і Річ Посполиту, котра з однієї з найтолерантніших країн Європи (котрою вона була в XVI ст.) перетворилася в останні століття свого існування на слабку державу, котру роздирали соціальні та конфесійні конфлікти. Козацька революція середини XVII ст. (Хмельниччина), в ході котрої Умань перетворилася на полкове місто, але водночас вперше втратила своє неправославне населення, а згодом доба Руїни (громадянської війни), завершилися для міста трагедією 1674 р., коли більшість повсталих проти влади гетьмана Петра Дорошенка уманців були знищені турками. У XVIII ст., після ліквідації козацького устрою на Правобережній Україні, бруталного згону місцевої людності царською владою на Лівобережжя в 1711–1712 рр. та повернення контролю Речі Посполитої над цим регіоном, релігійне обличчя українського населення Умані визначалося греко-католицькою (унійною) церквою. Греко-католики перетворили місто на адміністративний центр деканату спочатку Львівської, а згодом Київської митрополичої єпархії. Наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XVIII ст. в Умані функціонувало три унійні храми. Вже з середини XVIII ст. ми можемо говорити про перетворення міста на важливий освітній центр.

Найбільша заслуга в цьому належить ордену василіян (св. Василя Великого), котрий постав 1617 р. Багато в чому взоруючись на приклад єзуїтів, орден використовував освіту для поширення місіонерської діяльності та залучення нових членів, укріплення позицій унійної та католицької церкви на території Правобережжя, де історично століттями домінувало православ'я.

Територія та будівлі колишнього василіянського монастиря в Умані є важливою ландшафтно-архітектурною пам'яткою міста, і водночас унікальним місцем історичної та культурної пам'яті. Фундатором Уманського монастиря Покрови Пресвятої Богородиці у 1765 р. був польський аристократ Францішек Салезій Потоцький (1700-1772), який подарував василіянам площу в центрі міста та надав фундацію для утримання 14 ченців, у т. ч. 4 професорів-викладачів для училища на 400 студентів, а також передав ченцям два свої маєтки — села Гереженівка та Монастирок.

Францішек Потоцький, можливо, під впливом Просвітництва і з притаманними для цього регіону поглядами щодо поширення освіченості засобами церковних інституцій, з наповненням навчання раціональним змістом, започаткував навчальний заклад не тільки в Умані: за його підтримки у 1760-х рр. постало шість василіянських монастирів з школами.

На відміну від православних ченців, які практикували усамітнення й обмежені стосунки зі «світом», василіяни завдяки своїй суворій дисципліні й централізації розвинули в Умані активну душпастирську, місіонерську й освітню діяльність та інші форми публічного соціального та культурного ангажування. За правилами, до василіян приймали католиків без огляду на їхнє етнічне, територіальне чи соціальне походження, що відкривало двері Уманського монастиря для представників різних етносів і конфесійних груп. Завдяки тому, що василіяни поєднували елементи східної (візантійської) та західної (латинської) культур, вони стали повноправними партнерами міжконфесійного діалогу на Великому Кордоні та водночас медіаторами (а іноді й жертвами) у численних локальних конфліктах між євреями, поляками і українцями.

Василіяни поширювали на Уманщині унійну ідею як модель єдності в багатоманітності, що передбачала усунення конфлікту культур за умови збереження ідентичності кожного з учасників цього конфлікту. Попри закладену в своїй основі діалогічну модель плюралізму, нова віра водночас сама творила напруження і протистояння в українській спільноті Умані й регіону. Інституційним виявом супротиву греко-католицькій церкві була поява тут у 60–70-х рр. XVIII ст. окремої Уманської православної протопопії, що підпорядковувалася

Переяславській кафедрі на лівому березі Дніпра. Складна міжконфесійна ситуація в Речі Посполитій та активне втручання в цю сферу сусідніх держав призвели до ескалації соціального та релігійного конфлікту на Правобережжі, де більшість населення ще пам'ятало часи козацтва. Все це вилилося в низку гайдамацьких повстань.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії василіянського монастиря і всієї Умані є події останнього з них – Коліївщини. Василіянський монастир Умані знаходився за фортечними стінами, а 200 його учнів, що не поїхали на канікули, обороняли місто зі зброєю в руках. Через скрутне становище оточених уманців губернатор Уманщини Рафал Младанович прийняв рішення здати місто. 21 червня 1768 р. війська повстанців увійшли до міста. На вході у місто між захисниками та повстанцями зав'язалася боротьба і, повстанці вбили більшість неправославного населення Умані: поляків, євреїв, греко-католиків (до двох тисяч чоловік). Серед багатьох інших уманців від рук гайдамаків загинули мученицькою смертю і багато вихованців василіянського колегіуму та щонайменше 10 монахів-священиків. Однією з багатьох жертв Коліївщини був о. Гераклій Костецький, настоятель Уманського монастиря, родом з Перемищини, який зарекомендував себе блискучим проповідником і дбайливим опікуном молодих вихованців колегіуму.

Загалом ситуація з числом жертв в ході взяття Умані та в ході Коліївщини в цілому – сама по собі складна й ще дуже політизована. Прямих статистичних даних у нас немає. Мемуарні джерела та епістолярії вкрай тенденційні. Більшість сучасних українських істориків, котрі стоять на позиції традиційного українського нарративу, говорять про *кілька десятків підтверджених судовими справами* жертв різанини в Умані (радянські автори), що, ймовірно, відверто занижена оцінка. Також точно відомо про те, що в двох воєводствах – Київському і Брацлавському – загинуло 16 священиків-уніатів, що підтверджується маніфестом уніатського духовенства від 22 грудня 1768 р. Скорочення чисельності єврейського населення на Правобережжі в 1765–1775 рр. становило близько 20 тисяч осіб (Євгеній Букет). На це вплинула насамперед загальноєвропейська епідемія чуми 1770–1771 рр. (від неї лише в Києві в результаті епідемії померло понад 4000 городян), проте якась частина цих демографічних втрат – наслідок Коліївщини.

Проте є й цифри зовсім іншого порядку. Так, існують унікальні протоколи допитів полонених гайдамаків, де йдеться про 400 – тисячу загиблих поляків, євреїв та греко-католиків (про останніх конкретно не йдеться, очевидно пороховані як поляки) лише в Умані (дивитись тут https://archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_4_2018/16.pdf). Зрозуміло, що рядові повстанці не могли знати всієї картини події, але це принаймні вказує на порядок кількості жертв. Польські автори, які писали по гарячих слідах, говорили про 12–18 тисяч загиблих в Умані, що є явно завищеною оцінкою. Більш реалістичною, хоча й неточною, нам видається оцінка Миколи Костомарова, котрий вважав, що в Умані було близько двох тисяч жертв. Таку цифру вказує і знаний сучасний фахівець з періоду Тарас Чухліб.

Ця подія увійшла в історію цих спільнот із різною конотацією. Провідники повстання Максим Залізняк та Іван Гонта стали героями українського народного епосу, а далі народницького, радянського та сучасного українського нарративів. Цікаво, що в українській традиції місця пам'яті Коліївщини пов'язані взагалі не з Уманню, але, перш за все, з Мотронінським монастирем, Сербами, а також Черкасами, Каневим.

Безумовними героями українського епосу виступають Максим Залізняк та Іван Гонта:

«Отак Максим Залізняк

Із панами бився,

І за те він слави

Гарной залучився».

(Тетяна Таїрова-Яковлева, стаття «Колиивщина в исторической памяти»).

У польську та єврейську історіографію та історичну пам'ять подія увійшла як страшна катастрофа під назвою «Уманська різанина». Так, докторка історичних наук Тетяна Таїрова-Яковлева в статті «Коливищина в исторической памяти» вказує, що для єврейської громади це була страшна трагедія, яка навіть увійшла в регіональні молитви того часу:

«В память о резне в Умани у иудеев была установлена особая молитва, которую читали ежегодно в уманских синагогах в пятый день месяца таммуз: в тот день гайдамаки напали на Умань (YIVO). В память о тех страшных событиях были составлены многие киноты-прачи, и в одном из них (на идиш), под названием «Плач на бедствия украинские», описывались несчастья того периода:

Отче небесный! Как мог Ты взирать,
Чтобы евреи украинские претерпели такие бедствия?..
Да предстанут пред Тобой злодеяния гайдамаков,
Владыка мира!
Помоги всем, кто за нас заступился, – аминь!».

Основою історичної пам'яті польської громади про події стали «спогади» очевидців, написані значно пізніше після події. Це спогади дітей вбитого губернатора Умані Младановича Вероніки Кребс та Павла Младановича. Вони стали основою для романтичних літературних творів пізнішого періоду та сприймаються як достовірні історичні джерела.

Дотепер сприйняття подій 1768 р. в Умані українцями, поляками та євреями лишається вкрай різним, що засвідчили недавні палкі дискусії щодо встановлення в місті пам'ятника Залізняка та Гонті. Цей монумент втілює тільки одну з пам'ятей про Коліївщину та ігнорує інші. Він подає гайдамаків лише в їхній героїчній іпостасі, не наголошуючи на пам'яті про їхніх жертв та їхньому вшануванні. Але ж, наприклад, для єврейської історичної пам'яті Коліївщина є синонімом мученицької загибелі невинних. Страшна вона і через велику кількість жертв. Історик та фахівець з єврейської історії Шимон Дубнов схарактеризував вбивство гайдамаками євреїв в Умані як «другу українську катастрофу» — другу після антиєврейських погромів часів Хмельниччини.

Після двох століть забуття, на подвір'ї колишнього василіянського монастиря в Умані у 2010-х рр. почали відбуватися екуменічні панахиди за невинно убитими жертвами Коліївщини, що є добрим прикладом нового підходу до зцілення ран минулого. У 2018 р. проголошено громадську ініціативу Асоціації єврейських організацій і общин України (ВААД) та Української греко-католицької церкви щодо побудови меморіального пам'ятника у вигляді живильного джерела, який символізуватиме жертв подій 1768 р. серед християн і юдеїв Умані та наголошуватиме на співчутті й взаєморозумінні між народами та на творенні спільної неконфліктної пам'яті про жертв цих трагічних подій серед євреїв, поляків і українців.

Після того, як російські війська після придушення Коліївщини залишили Правобережну Україну, василіяни повернули собі домінуючий духовний та культурний вплив в Умані. У 1774 р. вони відновили діяльність знищеної гайдамаками школи-колегіуму, а через десять років відбудували зруйнований монастирський храм. Василіянський монастир в Умані функціонував далі, також і протягом реформування і скорочення чернечих орденів 1774 р. та конфліктів за майно василіян з єпископською владою.

Мурований шкільно-кляшторний комплекс закінчили будувати 1785 р. Уманський монастир – свідчення вагомих змін, з 1773 р. – це заклад вищого типу із класом теології, але основними рисами трансформацій було запровадження світських предметів, з 1780 р. є відомості про вивчення геометрії та за домінування латини передбачалося вивчення

польської мови, фізики, історії та географії. Поруч із цим в Умані вивчали церковнослов'янську мову. Набули поширення студентські вистави на свята та ярмарки, тобто монастир поєднував у собі східні традиції з елементами західноєвропейської цивілізації. Остання третина XVIII ст. – початок 30-х рр. XIX ст. – «золота доба» в історії уманських василіян, які стали репрезентантами української громади в загальноміському просторі Умані, перетворившись на «публічних людей» міста. Саме тоді монастир стає духовним і культурним центром українського населення Умані й регіону.

Тривалий час приміщення в монастирі мали найрізноманітніше значення: церква, келії та пансіонат (сиротинець), аудиторії для навчання, бібліотека, господарські будівлі (кухня, комора) тощо. Коли території Уманщини перейшли під владу Російської імперії, але ще не були конфісковані, в приміщеннях монастиря пропонували створити казарми для російських військових. Власники міста Потоцькі відмовили урядові імперії у цій пропозиції.

За роки існування ця кам'яниця (що не страждала внаслідок уманських пожеж) символізувала владу у цьому просторі. У школі при монастирі навчалися представники різних конфесій (католики, уніати, православні) польською мовою та зі студіями латини. Після придушення польського повстання 1830-31 рр. та ліквідації монастиря, будівлю використовували як в'язницю для учасників повстання, потім як лікарню-шпиталь, військові казарми, а з часом запровадження нових судових установ як будівлю для різних судів.

Василіянський монастир. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Ліквідація василіянського монастиря в 1834 р. вплинула на місто і змінила фокус в освіті. Замість релігійної освітньої установи в Умані починають відкривати інші навчальні заклади, що вписувалися в систему освіти Російської імперії. З ліквідацією василіянського монастиря Російська імперія також позбулася потужного впливу уніатів через освіту на містян та мешканців регіону.

В 1918–1921 рр. в приміщеннях монастиря містилися органи більшовицької влади, а далі театр Леся Курбаса, технікум, знову казарми. Сьогодні тут знаходиться головний офіс Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань», частина будівля використовується місцевими підприємцями на орендних умовах.

4. Готель «Регіна» | кінотеатр «Хроніка», тепер спалена і закинута будівля вул. Небесної Сотні, 10

Будівля колишнього готелю «Регіна». Фото 1980-і роки. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Перша світова війна в Умані. Революція і місто. Контекст Української революції: уманські спільноти і національні проекти. Євреї і революція в місті. Еміграція.

Початок ХХ ст. позначився зростанням національних проектів в багатоетнічних імперіях. Великі імперії постали перед дилемою: або значні зміни політичної системи, надання широких автономій національним спільнотам і втрата монополії на владу, або розпад. Імперії не впоралися з цим викликом. На Європу чекали радикальні зміни. Ще до початку революційних подій було зрозуміло, що попереду нові часи.

Для євреїв Російської імперії революційні події стали можливістю нарешті відчутися рівними титульній нації, отримати громадянські права, вийти за межі традиційного суспільства та поставили питання вибору ідентичності: ким євреї хочуть бути, чи залишатися в Росії в нових умовах, в якій країні мешкати?

1902 р. в Умані почала діяти група Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Активним членом цієї групи був брат Ізраїля Кулика, який невдовзі стане відомим українським дипломатом та поетом 1920-х рр. Іваном Куликом. Уже в 1903 р. члени групи відкрили нелегальну друкарню для передруку газети «Искра». У ній були передруковані числа 41 і 43 по 3000 примірників, а коли виникла загроза викриття, друкарню перевезли до Конотопа.

9 січня 1905 р. почалася революція у Санкт-Петербурзі. Спочатку мирна демонстрація була розстріляна військовими при підході до царського Зимового палацу. До українських губерній революція дійшла за три дні: страйкувати почали у Києві, потім – у Катеринославі, Юзівці та, зрештою, в усьому Донбасі. Полум'я революції охопило

регіони, де останні п'ятнадцять років спостерігалось значне індустріальне зростання. Робітників підтримали селяни. Уряд намагався зупинити страйки, застосовуючи зброю.

У січні 1905 р. на підприємствах Умані також відбулися страйки-протести проти розстрілу мирної демонстрації у Петербурзі, а у березні цього ж року місцева група РСДРП випустила прокламацію «До всіх робітників і робітниць м. Умані» із закликом до загального страйку. З 6 до 15 березня 1905 р. страйкували робітники. Вони вимагали скорочення робочого дня з 18 до 10 годин, скасування нічної праці, підвищення заробітної платні.

У жовтні 1905 р. хвиля страйків в імперії досягла піку: розпочався страйк залізничників. До того часу роботу покинули близько 120 тис. робітників на землях сучасної України, що входили до складу Російській імперії. 17 жовтня Ніколай II видав маніфест, у якому йшлося про основні громадянські права. Царський указ запроваджував загальне виборче право для чоловіків та передбачав вибори до Думи, що мали забезпечити представництво усіх верст населення.

Мешканці імперії радісно сприйняли маніфест. Проте на територіях пограниччя, тобто тих, що тепер охоплюють сучасні українські міста, святкування закінчилося погромами. Напруга у містах зростала, і місцевих євреїв звинуватили у всіх бідах, що спіткали імперію, у тому числі в революції та економічних негараздах, пов'язаних з індустріалізацією та урбанізацією. Саме в цей час, протягом першої російської революції, російська влада почала використовувати єврейські погроми, аби спрямувати протестні настрої та масове насильство саме проти цієї групи населення, відволікаючи бунтівників від нападів на державні установи.

Не минули погроми 1905 р. й Умань. Їх детально описує Надія Суровцова, чий батько, адвокат Віталій Суровцов, намагався вмовити нападників зупинитися. Натовп мало не вбив самого Суровцова, і він був змушений переховуватися в православній церкві, де отець Кудрицький також ховав і єврейські родини, аби їх не вбили.

«Юрба йшла головною вулицею, на чолі походу несли урочисто царський портрет, а в хвості громили, розбивали крамниці, витягали сукно і встелювали ним вулицю, пух з подушок єврейських перин метелицею літав навкруги...».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С. 25-26)

Революція 1905 р. стала поворотним моментом в історії українського національного руху Російської імперії. Загалом ця революція дала поштовх для обговорення різних національних проєктів на цих територіях. Якщо українці починають декларувати наміри створити незалежну країну, то євреї, здебільшого з-під прапорів єврейської соціалістичної партії «Бунд», наголошували на важливості національних та релігійних спільнот у революційній боротьбі в Російській імперії. Єврейська соціалістична партія «Бунд» була заснована на нелегальному з'їзді в Вільнюсі у 1897 р. та увійшла до складу РСДРП. Оскільки «Бунд» не вважав усіх євреїв світу єдиним народом, то декларував як головну ідею здобуття громадянських прав та культурної автономії для євреїв Росії.

У революційні часи в Умані працювало декілька підпільних типографій (серед них, наприклад, типографія Піонтковського по вулиці В.Фонтанній, 33), усі вони були викриті в 1906–1907 рр., а тих, хто там працював або утримував ці типографії, заарештували. Почалися переслідування усіх причетних до революції. Місцева влада робила все можливе, аби навіть помірно налаштовані єврейські ліберальні діячі не пройшли в органи влади місцевого самоврядування.

Перша світова війна, що розпочалася в 1914 р., втягнувши Російську імперію у вир світового протистояння держав, загострила і внутрішні соціальні та політичні протиріччя. Економічне становище всього населення імперії, а особливо її околиць, що стали театром

військових дій, було скрутним. В Умані більшість робітників і ремісників було мобілізовано та відправлено на фронт, а саме місто перетворилося на тилове місто Південно-Західного фронту. У 1914 р. у ньому перебував 5-й батальйон 3-ї запасної піхотної бригади російської армії.

У 1914 р. в Умані була реальна небезпека голоду. Про це писала газета «Голос України» в числі 109: «У нас в Умані не один десяток людей помирає з голоду».

Наступні революційні події в імперії призвели до падіння династії Романових. Революційні зміни відкривали нові горизонти для політичної діяльності.

Упродовж весни-літа 1917 р. в Умані виникло чимало партій та громадських організацій. Серед них: «Уманський союз землевласників», «Уманський торгово-промисловий союз», «Союз домовласників», «Український політичний клуб». У селах Уманського повіту виникали селянські ради. Проводилися стихійні мітинги та зібрання, на яких лунали палкі промови про створення української школи, преси, повернення української мови тощо.

7 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку як автономію у складі Російської республіки. Умань разом із іншими містами нової держави потрапляє у постійні конфлікти між прихильниками різних політичних сил. Сюди повертаються вже відомі діячі революційного руху – Олексій Піонтковський та Іван (Ізраїль) Кулик.

Перший, очоливши разом з Іваном Урбайлісом уманських більшовиків, був делегатом I Всеукраїнського з'їзду Рад. На зборах Уманської Ради 5 січня 1918 р. Олексія Піонтковського та Івана Урбайліса вбили члени угруповання «Курінь смерті» (противники більшовицького руху в УНР), очолюваного Суровцевим. Кулик і далі активно працював до 1937 р., був одним із лідерів коренізації, але загинув у в'язниці під час Великого терору.

Перша світова війна і Лютнева революція в Росії дали поштовх подіям Української революції 1917–1921 рр. Умань стала місцем змагання різних національних проектів, кожен з яких, у том числі єврейський, мав власні ідеї, супротивників і союзників. 22 травня 1918 р. в Малому театрі, що знаходився в приміщенні готелю «Регіна», відбулось відкриття органу єврейського національного самоврядування, обраного згідно з законом УНР про національно-персональну автономію. Єврейська національна рада засідала в міській думі.

З одного боку, євреї починають отримувати додаткові можливості в новому світі для поступу та інтеграції, з другого – стають жертвами антисемітських погромів, коли різні політичні сили призначають їх «зовнішніми ворогами» та звинувачують в усіх соціальних та економічних негараздах. Уже з 1917 р. в Уманському повіті час від часу відбуваються погроми, основна хвиля яких охопила місто з грудня 1918 р.

1919-й р. увійшов в історію як рік наймасштабніших погромів в Умані та на територіях УНР. За підрахунками Міністерства єврейських справ УНР, цього року сталося 1300 єврейських погромів, під час яких було вбито від 50 до 60 тис. євреїв, понад 100 тис. дітей залишилися сиротами, а близько мільйона осіб стали біженцями. В офіційних документах часто детально описували жертв погромів та способи, якими вбивали євреїв.

Тільки в травні 1919 р. в Умані відбулися три великі погроми та безліч нападів на єврейське населення. Протягом місяця тут вбили 400 євреїв. Серед сил, причетних до погромів, були окремі частини української, Червоної, добровольчої армій, різноманітні повстанські формування та банди. Єврейська молодь створювала спеціальні загони самооборони, проте вони були практично безсилі проти регулярних військ та озброєних повстанців.

Ще одна реакція частини євреїв на революційні події початку ХХ ст., важкі умови проживання в новому індустріальному світі, погроми, що спалахнули в імперії, –

прагнення покинути ці землі. Різними способами, часто нелегально, через Австро-Угорську імперію, а після Першої світової війни – через Польщу, євреї емігрували в Північну та Південну Америку, Південну Африку та землі Ізраїлю. Загалом території сучасної України, що входили до складу до Російської імперії, покинуло близько двох мільйонів євреїв, хоч дехто з них, захоплений ідеями Комуністичної партії, повернувся.

5. Наріжний будинок вулиць Шмідта і Спінози вул. Шмідта, 5

Наріжний будинок вулиць Шмідта і Спінози. Авторка: Олена Андронатій, 2019

Єврейський будинок: мультифункційність житла в XIX столітті. Традиційна спільнота та родина. Єврейське господарство: єврейський шинок, корчма, заїжджий двір. Єврейський квартал Умані на сучасній мапі міста. Ностальгія за итетлом. Марк Зборовський і перша у світовій історіографії книжка про итетл.

У середині 1820-х рр., відповідно до кадастру та адміністративної оцінки житла, в Умані було **20 139 мешканців, з них 87% євреїв** (8544 чоловіків та 9019 жінок). У євреїв було 100 добрих будинків, 300 – задовільних і 220 осель в незадовільному стані. Якщо порівнювати з християнами, добрих будинків у євреїв було значно більше, але й незадовільних також. У відсотковому співвідношенні заможних євреїв було менше, ніж заможних християн, середнього класу приблизно стільки ж, а ось бідних – значно більше.

Вулиці Шмідта та Спінози до часів модернізації були частиною єврейського кварталу. Вони вели від торгових рядів вглиб Умані і були своєрідними торговими артеріями міста. Зараз ця частина Умані нічим не відрізняється від інших кварталів старого міста. Будинки цього кварталу перебудовані ще наприкінці XIX – початку XX ст. та зовсім не схожі на єврейські будинки із галереями та багатьма кімнатами, що використовувалися для торгівлі, були підсобними приміщеннями у заїжджих дворах, шинках, корчмах. Не викликає цей квартал і ностальгії за *итетлом* (містечком), що твердо увійшла в єврейський історичний наратив через літературні твори, картини та спогади початку XX століття й особливо після Другої світової війни, коли ця культура була втрачена.

Проте до перебудови кварталу він був пристосований і для житла, й для господарювання. Загалом єврейське житло містечок поєднувало в собі риси житла сільської місцевості та міста, але відрізнялося від них обох. Будинки заможних євреїв були більше схожі на міські, а бідноти – на сільські. Найпишніші будинки належали торгівельній еліті. До кінця XIX ст. біля єврейської оселі містечка можна було побачити корову або козу, а власники часто-густо працювали безпосередньо у себе в будинку, та й сам будинок працював на господарів, оскільки кімнати здавали купцям та подорожнім.

Незважаючи на те, що третина євреїв Умані мешкала в достатньо скрутних умовах, євреї надавали перевагу гарному житлу й намагалися прикрасити його всіма можливими способами. У єврейських помешканнях було більше дверей, а в кімнатах відокремлювали особистий простір для членів родини, до столу сідали на стільці, а не лавки, як було прийнято серед селян. Навіть найбідніші господарі-євреї намагалися триматися як містяни. Євреї спали на ліжках, зачиняли двері, відокремлювали місця для чоловіків та жінок. Етнограф, автор слів гімну України Павло Чубинський (1839–1884) в XIX ст. писав, що єврейські оселі відрізнялися від російських та українських тим, що значно зручніші.

Єврейські будинки розросталися і в висоту – добудовували горища, й донизу – облаштовували пивниці, і в глибину – добудовували додаткові сараї, побутові приміщення, крамниці, ятки, кімнати під оренду тощо. Така хаотична добудова в колишніх польських містечках викликала занепокоєння серед влади, й вона прагнула припасувати містечка до вимог імперського містобудування й російської архітектури. Ніколай I наказав надати містечкам смуги осілості гомогенного міського вигляду. Євреї підтримали вимоги щодо впорядкування житла та надання йому привабливості. На думку євреїв, це пошвавило би торгівлю, а торгівля, в свою чергу, принесла би більше коштів. Фінансовий успіх перетворював мешканців штетлу на шанованих гільдійних купців. Купці й надалі розширяли торгівлю й починали входити до міської еліти, користуючись економічною мобільністю.

З наукової точки зору, до штетлу як об'єкту вивчення повсякдення євреїв Речі Посполитої і згодом Російської імперії вперше звернувся американський антрополог Марк Зборовський.

Марк (Мордке) Зборовський (1908–1990) народився і виріс в Умані в традиційній хасидській родині. Батько хлопчика був власником крамнички, тому із приходом більшовиків до Умані та початком експропріації майна сім'я залишилася без засобів до існування. У 1920 р. разом із батьками Марк переїхав до Польщі, де, незважаючи на утиски, євреї мали змогу жити традиційним життям. Маркові саме виповнилося 13. Досягнувши повноліття, він швидко порвав із традиційним життям і покинув єврейську громаду. Радикальні зміни та нові політичні обставини видавалися йому перспективою вирватися зі світу традиції, закритості, відсталості і бідноти. У Польщі Марк Зборовський вступив до Комуністичної партії та займався організацією страйків, за що був заарештований та провів рік у в'язниці. Після тюрми емігрував у Францію.

Зборовський прагнув навчатися, проте грошей на освіту в нього не було. Симпатик ліворадикальних поглядів, у 1933 р. він був завербований агентом Адлером як агент зовнішньої розвідки Радянського Союзу – в обмін на можливість навчатися в найкращому університеті Франції. У Сорбоні Зборовський навчався філології та етнології, товаришував з ліворадикальними студентами-соціалістами та увійшов до кола провідних прихильників Троцького. З цього моменту почалася стрімка кар'єра шпигуна Зборовського на користь Радянського Союзу, а також кар'єра науковця-антрополога.

Марк Зборовський увійшов до троцькістської організації й досить швидко став найближчим помічником сина Троцького Льва Седова, чим викликав підозри у решти оточення. Проте, незважаючи на всі перестороги, Седов повністю довіряв Зборовському,

Йому навіть довірили роль куратора російської секції Четвертого інтернаціоналу (комуністичної організації під проводом Троцького, котра виступала проти політики Сталіна, вважаючи, що він не може привести міжнародний робітничий клас до повної перемоги і захоплення політичної влади у світі). Свідчення Зборовського, які він передавав до Радянського Союзу, спричинилися до вбивства Льва Седова, а згодом – його батька Льва Троцького та деяких інших членів Четвертого інтернаціоналу.

Зборовський закінчив університет та отримав дипломи в 1937 та 1938 рр. Коли почалася Друга світова війна, він опинився на території, підконтрольній Віші, звідки його та його дружину врятували американські соціалісти, які цілком йому довіряли. У 1941 р. Зборовський потрапив до США, де розгортається його наукова кар'єра. У якості бібліотекаря-архівіста він співпрацював із низкою дослідницьких установ, серед яких ЙІВО (YIVO, *Yidisher visenshaftlekher institut*, науковий інститут, діяльність якого зосереджена на мові та культурі їдиш), отримував гранти на наукову діяльність в галузі антропології та етнографії. В Америці Зборовський познайомився з групою дослідників, які готували серію видань з різних американських культур діаспорного походження, та почав збирати й обробляти гігантський соціо-етнографічний анкетний матеріал представників східно-європейської єврейської діаспори.

Водночас він намагався позбутися минулого, але в 1943 р. його місцезнаходження було встановлено і він продовжив працювати на Радянський Союз. Серед інформації, яку передавав Зборовський до Москви, була й фотокопія книги перебіжчика з Радянського Союзу колишнього агента зовнішньої розвідки Олександра Орлова. А сам Орлов згодом розсекретив Зборовського у США. Учений потрапив у поле зору Комісії Сенату з питань Національної безпеки. Після закритих, а потім відкритих слухань його справи, Марк Зборовського засудили до п'яти років ув'язнення, проте із в'язниці він вийшов достроково. У 1962 р. його засудили вдруге, але також достроково звільнили та дозволили повернутися до роботи антропологом. В обох випадках репутацію Зборовського рятували його численні прихильники серед ліво-налаштованих американських етнографів та, звичайно, шалений успіх його книги (разом з Елізабет Герцог), що вперше вийшла друком у 1952 р. під назвою «Життя – з народом» («Life Is With People»).

Після арешту Зборовський повернувся до наукового життя. Він зміг відновити успішну кар'єру науковця у Сан-Франциско. Читав курси лекцій в Каліфорнійському університеті Берклі та в Каліфорнійському університеті Сан-Франциско. Його життя знову стало життям шанованого науковця. Марк Зборовський помер у лікарні Сан-Франциско в віці 82 років у 1990-му, відомий передусім як антрополог, котрий написав першу наукову книжку про життя штетлу «Life Is With People» («Життя серед людей: Культура штетлу»).

У книзі Зборовський звернувся до власного дитячого досвіду життя у містечку Умань. Він намагався узагальнити єврейську етику, розказати про щоденне життя єврейських родин, відновити відчуття святкування Суботи, показати єврейську освіту, інститут шлюбу. Ця книга романтизує життя євреїв у маленьких містечках до Голокосту, показує їх як набожних, традиційних, згуртованих мешканців бідних та занепалих невеличких поселень Російської імперії. Це перше антропологічне дослідження єврейського життя Східної Європи було розпочато дослідницями антропологинею та професоркою Колумбійського університету Рут Бенедикт та антропологинею, докторкою філософії, дослідницею культури дитинства, викладачкою Колумбійського університету Маргарет Мід невдовзі після Другої світової війни в рамках проекту Колумбійського університету з вивчення сучасних культур. Обидві дослідниці брали участь у проекті до 1948 р., коли Рут Бенедикт померла. Марк Зборовський не тільки долучився до дослідницького колективу, але й працював над темою після смерті ініціаторки проекту.

Результатом роботи Зборовського стала книга, яку він, разом із своєю ученицею соціологинею Елізабет Герцог, опублікував в 1952 р. Книга й досі вважається класичною

літературою з дослідження містечка та ввела в лексикон американців слово «штетл». Вона не раз і сильно була критикована академічним середовищем, але кожен студент чи аспірант, який починає свій науковий шлях у єврейських студіях, починає його саме з цієї книги. Зборовський жодного разу не згадує в книжці Умань, але дослідники його життя вважають, що образ штетлу змальований ним саме з міста, де він народився і звідки з самого дитинства прагнув якомога швидше вийти. Таким чином Умань дала поштовх до розвитку досліджень штетлу та його культури.

6. Пустка на місці Центральної синагоги вул. Спінози, 6

Пустка на місці Центральної синагоги, м. Умань. Авторка: Олена Андронатій, 2019

Умань багаторелігійна. Центральна синагога. Синагога як центр релігійного життя євреїв. Як євреї моляться та інші релігійні традиції. Синагоги Умані: кому вони належали, хто в яку синагогу ходив. Сучасний стан та затирання пам'яті про минуле.

На початку прогулянки ми згадували про особливість пограничного містечка об'єднувати різні етнічні та релігійні громади. Умань не була винятком – тут поруч жили римокатолики, православні, уніати, юдеї; поляки, українці, вірмени, євреї тощо. Спільно вони творили «культуру пограниччя». Строката мультиконфесійна мозаїка Речі Посполитої спричинила появу низки місцевих феноменів. Зустріч різних релігій в одній географічній і часовій площині надавала нового виміру взаємодії культури православного Сходу, католицького Заходу та юдейського світу. Різні «цивілізаційні кола» породили нові регіональні ідентичності.

Кожна із зазначених спільнот мала власні сакральні споруди. Від заснування Умані різні спільноти зводили тут свої храми. Протягом трьох століть через різні історичні події вони змінювалися: руйнувалися одні – з'являлися інші. У 1914 р. в Умані були Собор Успіння Пресвятої Богородиці, Церква святого Іоанна Златоуста, Церква святої Трійці, Церква святої Марії Магдалини, Церква святої великомучениці Варвари, Церква Архистратига Михаїла та Військовий собор святих Олександра Невського і Ксенії – православного

обряду, Уманський римо-католицький костел, Уманська лютеранська кірха, чотири синагоги (Велика Старобазарна, Новобазарна, Новобазарна Хоральна та синагога Кравців), також у календарі-довіднику згадуються п'ятнадцять юдейських молитовних шкіл, тобто простих молитовень (Ботштейна, «Клойз», Фридландська, Брацлавська, Купецька, Кельмана Тульчинського, штібл Штивеля – маленька хасидська молитовня; «Бейс-Гамедриш» – так називали будинки навчання або молитовні із клубом талмудистів, тобто тих, хто вивчає Талмуд), «Ахнусос-Кала» (ця синагога збирала кошти для бідних наречених, аби забезпечити їх посагом), «Шоймрим Лабойкер» (назва походить від назви ранішнього молитовного кворуму), Гецельська, «Цирульнича», «Литвацька» (тобто не хасидська), Геренштейна та Ломових візників (російською «ломовых извозчиков»).

Навпроти шостого будинку по вулиці Спінози – пустка, на місці якої колись була розташована Центральна синагога Умані. Точний час, коли вона була збудована, невідомий. Також невідомо, чому синагогу називали Центральною і чи були в неї інші назви. Можливо, Центральною її називали тому, що стояла вона практично на центральній вулиці Умані початку ХХ століття. Імовірно, синагога була зруйнована після оголошення «Безбожної п'ятирічки» 1932 р.

Панорама м. Умані (фото 1895 р.). На панорамі частково видно Центральну синагогу. Джерело: приватна колекція Вікторії Губенко. Уманський краєзнавчий музей

Традиційно в громаді була одна Велика синагога та один *бесмедреш* (будинок навчання). З другої половини ХVIII ст. почали з'являтися у великій кількості хасидські молельні та синагоги професійних братств (усе це було легалізовано ще у 1804 р.), проте Велика синагога залишалася єдиною.

На івриті синагога називається «бейт ха-кнесет», тобто «будинок зібрання», а саме слово «синагога» запозичене з грецької мови. Такий дослівний переклад передає перше, головне значення – місце для зібрання громади.

Синагога, як будь-яка міська культова споруда, свідчила про стан і заможність громади, що її буде та підтримує: вона підкреслювала не тільки ієрархію всередині єврейської громади, але також і місце самої громади серед інших громад містечка – православної та католицької.

До ХVII ст. в невеличких містечках зазвичай була одна велика синагога та невеличкий бейт-мідраш (*бесмедреш* – на їдиш), тобто будинок навчання, де дорослі чоловіки вивчали єврейські релігійні тексти, а взимку молилася громада, оскільки такий будинок було легше опалювати. Синагога зазвичай була майже правильною квадратною формою, триярусна зсередини, двоярусна ззовні, і будувалася задля різних функцій. У ній і лише в ній євреї

молилися у суботу, на Хануку, Пурим, Песах та Шавуот (П'ятидесятницю), а також на всі високі осінні свята. Під час святкової служби до читання Тори викликали найвпливовіших членів кагалу – керівників громади, представників єврейської фінансово-торгівельної олігархії, аби підкреслити їхній привілейований стан. Якщо спільнота була невеличка, то окремого приміщення для синагоги могло й не бути: збиралися у когось вдома. З початку ХІХ ст. з'являються десятки синагог в одному місті.

В українській мові синагогу найчастіше називали «школою» – від латинського *Scuola* *Judeorum* чи їдишського «шул»; також зустрічаємо назву «божниця». Серед євреїв – «бейт тфіла» («будинок молитви»), та «клойз», «молільня» чи «штібл» – щодо невеликих синагог, переважно хасидських або ремісничих.

Традиційна єврейська спільнота надає принципового значення щоденній спільній молитві. Для молитви збиралися повнолітні чоловіки спільноти, тобто від віку повноліття – 13 років. Аби молитва вважалася не індивідуальною, а спільною, на неї мали зібратися не менше десяти повнолітніх чоловіків. Чоловіки приходять до синагоги не тільки на молитву, але й у визначні дні для родини: батько новонародженої дівчинки – аби дати їй ім'я, коли читають сувій Тори, батько хлопчика – щоб укласти угоду між ним та Господом, тобто зробити обрізання. Тут уперше викликають хлопчика, аби в день повноліття він прочитав Тору. У синагозі організують навчання для членів спільноти різного віку: від наймолодших до вже одружених чоловіків. У синагозі збирають пожертви, аби допомогти тим, хто цього потребує. Також там може бути *міква* – ритуальна лазня – куди євреї занурюються й занурюють новий посуд перед використанням (ці дві мікви зазвичай в одному приміщенні, але відокремлені). У синагозі сидить суддя, який розв'язує важкі питання чи конфліктні ситуації між членами спільноти. Тут можна дізнатися усі новини спільноти й світу. Якщо на місто нападали, синагога ставала прихистком. Тобто синагога – це не тільки місце для молитви, це місце, де відбуваються усі значущі для спільноти події та спілкування.

Жінки в єврейській традиції відвідували синагогу тільки в Суботу та на свята. Щоденна молитва у міньяні була суто чоловічою справою. Для жінок у синагозі відвели закуток, який відділяли перегородкою із слуховими віконцями, згодом, у ранньомодерний період, коли участь жінок у літургії значно збільшилася, почали будувати горішні галереї з повноцінними вікнами. Стало можливим не тільки бачити, що відбувається зі сторони чоловіків, але й чоловіки побачили жінок – це був серйозний поступ у релігійній традиції.

В уявленні сучасної людина синагога асоціюється з рабином. Роль рабина була значно ширша за духовного наставника спільноти, але у ХVІ–ХІХ ст. він не був центральною фігурою синагоги. Рабин виконував наступні функції: тлумачив та забезпечував дотримання єврейського закону, очолював єврейський суд (або відігравав там одну з ключових ролей), виконував представницькі функції, займався благодійністю (розподіляв пожертви відповідно до потреб громади), звертався до спільноти із духовними настановами. Рабина запрошувала спільнота, вона ж гарантувала йому платню за роботу.

На відміну від християнської традиції, де головну роль у службі відіграє священник, молитву в синагозі веде не рабин, а кантор – людина з гарним голосом, яка вправно виспіває тексти з молитовника. Провідний рабин та коментатор Талмуду ХІІІ ст. Рош (Рабі Ашер бен Йехієль Ашкеназі (1250–1327), який народився в Німеччині, але частину життя до смерті прожив в Іспанії) говорив, що робити, коли спільнота не має достатньо коштів: «Безперечно, якщо він дійсно рабин, дуже добре знає Тору, знавець галахічних питань – треба винайняти рабина. Проте якщо він не такий – краще кантора». У єврейській спільноті була також посада *магіда* – релігійного проповідника. Якщо в часи середньовіччя такі проповідники були здебільшого мандрівниками, у ранньомодерну

епоху магіди стали отримувати постійні позиції в громадах, а з початком хасидського руху магід виявився найважливішою фігурою для розповсюдження нового руху.

У середині XIX ст. у Російській імперії з'являються *казенні рабини*. Казенний (або громадський, в оригіналі російською – «общественный») рабин – це державний посадовець, який закінчив рабинське училище або вищий чи інший світський навчальний заклад, що давав право, з точки зору уряду, бути рабином. Ця посада була виборна, але імперська влада нав'язувала спільноті казенних рабинів і затверджувала їх на рівні губернії. В їхні обов'язки входило ведення метричних книжок, прийняття присяги у новобранців-євреїв, у дні державних свят – промовляння проповідей, переважно патріотичного характеру та російською мовою. Зазвичай казенний рабин дуже погано розумівся на єврейському законі, тому не користувався повагою спільноти. У традиційній спільноті рівень знань рабина дуже цінувався. Відповідно до адресних книг, в 1911 р. громадським (в оригіналі російською «общественным») рабином Умані був доктор А.Г. Альтер, що проживав в Києві на вулиці Пржебромірського, а в 1914 р. ним став конторщик Йосип Бер.

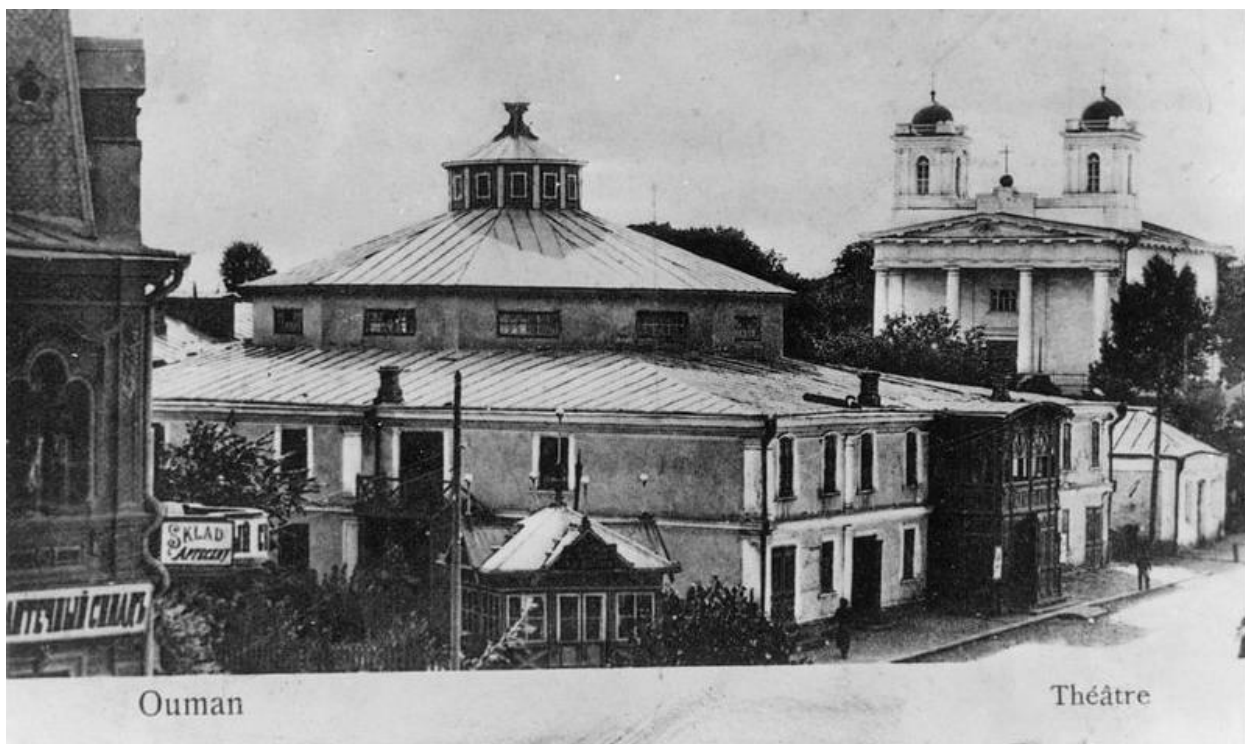
Після революційних подій початку XX ст. єврейське життя уманців стрімко змінювалось та модернізувалось, проте в ньому ще залишалось місце для релігії та синагог. Остаточо з синагогами Умань прощається внаслідок знищення спільноти в часи Голокосту й подальшої атеїстичної політики Радянського Союзу, що призвела майже до повного зникнення юдейських спільнот.

В Умані початку XXI ст. замість старих синагог можна побачити пустки або адміністративні споруди, перебудовані з синагог. Урбіцид чи руйнування сакральних споруд будь-яких конфесій, перетворення, наприклад, синагог на інші за функціоналом місця для потреб міст та містечок – це була цілеспрямована політика радянського уряду. Приблизно з кінця 50-х рр. така практика поширилася всюди, де колись було багато євреїв, ця доля не оминула й Умань. Навіть якщо в містах мешкали євреї, що пережили Голокост, вони не могли відкрито захищати синагоги – такі дії трактували як сіоністські (тобто націоналістичні) та антирадянські.

У випадку Умані дві синагоги в результаті закриття та розбудови колишнього єврейського кварталу після Другої світової опинилися на території заводу «Мегомметр» та були перетворені на цехи. Одна з синагог у центрі міста була переоблаштована в спортивну залу. Зараз це вул. Волонтерів. Про долю інших ми не можемо нічого сказати впевнено, оскільки їх важко локалізувати: в Уманських календарях-довідниках вказано тільки вулиці, де знаходились синагоги та молитовні будинки, проте немає номерів будинків. Як ми зазначали раніше, загалом в 1914 р. в Умані було чотири синагоги та п'ятнадцять молитовних шкіл. До 1930-х рр. в Умані згадується вже близько тридцяти синагог та молитовних будинків. На Рош га-Шана (назва Нового року в юдаїзмі) 1929 р. «Спілка войовничих безбожників» влаштувала перед місцевими синагогами демонстрацію просто неба, засуджуючи релігію і закликаючи євреїв не відвідувати богослужіння. Після початку «Безбожної п'ятирічки», в 1933 р. рабин Уманської громади у приватному листі писав, що в тих молитовних домах, які ще залишилися, збиралися головно «люди літні та виснажені».

Протягом прогулянки ми згадаємо відомі нам синагоги й здалека побачимо синагоги на території заводу «Мегомметр», оскільки вхід на його територію заборонено. Жодна з цих синагог в Умані не позначена. Вони також виключені з сучасного історичного наративу і туристичних маршрутів.

7. Міський театр | Міський будинок культури ім. Юрія Смолича вул. Незалежності, 2

Листівка. Міський театр, початок ХХ століття. Джерело: у вільному доступі

Міжкультурні зв'язки у 20-30-ті роки: літературні, театральні, мистецькі кола. Модерне єврейство. Коренізація. Умань Раїси Троянкер, Миколи Бажана, Льва Квітко, Леся Курбаса.

1920-ті рр. стали для Умані справжнім культурним вибухом. Літературні та мистецькі кола доповнювалися новими обличчями. У той чи інший період життя свою діяльність і пов'язали з містом Лесь Курбас та Микола Бажан, Іван Кулик, Раїса Троянкер та Лев Квітко.

Безперечно, енергія цього вибуху була вивільнена подіями революції так само, як і радянською політикою коренізації, що разом із НЕПом стала вимушеним кроком назад для більшовицької влади. Але не менш важливими були попередні десятиліття модернізації єврейської спільноти в Російській імперії. На момент революції 1917 р. «вихід із гетто» вже відбувся для тисяч молодих євреїв, які через університети і простори мегаполісів вливалися а культурне життя пізньої імперії. Утім, революція зробила один важливий поворот. Нова культура творилася через усвідомлення митцями власної національної ідентичності, а не через уникання цієї дражливої теми.

Новим моментом стало те, що єврейський митець, раніше приречений лише на акультурацію, бо задля того, аби вільно творити, мав перетворитися на «російського єврея», тепер міг згадати про своє єврейство, озвавшись до читача рідним для нього їдишем. Представники єврейської культури в цей час не замикаються в собі, творячи дивовижну суміш разом із представниками російських та українських творчих середовищ. Ще цікавішими видаються метаморфози подвійної ідентичності окремих єврейських літераторів, зокрема Раїси Троянкер, яка рефлексувала щодо своєї українськості. Абсолютна більшість митців не змогла, врешті, порозумітися з лещатами соціалістичного реалізму, отримавши ув'язнення та розстріли. На певний час радянська влада затерла їхні імена, але вони воскресли в незалежній Україні.

Одним із осередків нової культури став міський будинок культури – до перебудови театр. Це був перший зимовий (тобто критий) театр в Умані, споруджений в 1896 р. підрядчиком Кириївським власним коштом за п'ять місяців. Театр побудували так, щоб його було легко переобладнати в цирк. Після революційних подій 1917 р. театр перетворився на осередок нової культури. В 1927 р. будівлю перебудували через її аварійний стан. У міському будинку культури виступали різні театральні групи, сформувався навіть власний театральний гурток, який до цього працював у приміщеннях колишнього Василянського монастиря та був організований Лесем Курбасом. Перекладачка, письменниця, краєзнавиця Надія Суровцова (1896–1985) писала про Курбаса наступне:

«Згадувати про Леся Курбаса – це означає згадувати про український театр, про своє дитинство, про юність, революцію, про бурхливу, складну добу, що випала на нашу долю. [...]

Ми народилися й вирости в одні часи. Курбас – по той бік кордону, в Галичині, я – по цей, над Дніпром. Але і там, і тут молодь жила спільним життям, спільними мріями про батьківщину. Вже тоді, а може, саме тоді найдужче зросло прагнення того повного злиття наших земель, яке згодом призвело до наших днів. Кожний, хто свідомо віддавав своє життя рідній землі, робив це у тій царині, яка була йому найближчою.

Для Курбаса нею був театр, мистецтво, культура.

Він виріс і виховався на дещо відмінних від нас взірцях Європи, але одночасно знав і наш традиційний український театр, театр Садовського, Саксаганського, його класичний старовинний репертуар, на якому зростала наша «посейбічна» молодь. Ми – знали тільки цей останній, та трохи, краєм вуха, через «трансляцію» російських театрів довідувалися про Захід. [...]

Йшли бурхливі сімнадцятий та вісімнадцятий роки. Не раз свистіли кулі над Києвом, чули ми й артилерійську канонаду. Мінялися уряди, керівництва, театру ставало все важче в столиці.

Тимчасом я на довгі роки виїхала закордон. Курбас і його театр зникли з мого обрію.

Тільки десь з двадцять першого року, завдяки приязні Юрія Коцюбинського, що був повноваженим представником Радянського Уряду у Відні, я одержала можливість стежити по радянській пресі за культурним життям на Україні та трохи дізнавалася з рідких листів матері, що весь час перебувала в Умані. А справа була в тому, що коли становище театру стало нестерпним, Курбас з певною частиною трупи помандрував на периферію і опинився саме в Умані. Про це досить докладно пише в своїх спогадах покійний Коваленко, який теж кілька років працював в Уманському театрі разом Олексюком (пізніше-письменником Степаном Тудором).

Дружина Курбаса Валентина Чистякова і артистка Гакебуш жили тоді в нашому будиночку, що міститься недалеко театру. Про це і писала мені свого часу мати.

В Умані Курбас пробув лише сезон, але протягом цього часу встиг заснувати драматичну студію. Щасливий випадок заховав до наших днів (тепер в архіві музею) зошит протоколів цих часів, перелік дисциплін, що в ній викладалися, список учасників. Там на першому рядку стояв теперішній академік Микола Бажан, а графу, де писали вік учасника, проти його імені соромливо пропущено академік був наймолодшим, і тоді ще навчався в кооперативній школі. У цьому

ж списку стоять Євген Кротевич, який тоді теж жив в Умані, Петрашевич, Супрун. Студія Курбаса існувала досить довго і після його виїзду з міста.

Надія Суровцова, березень 1965 р.

Революція, емансипація та модернізація Умані подарувала світу ще одну особистість, яка увірвалася в літературний світ того часу, поетку Раїсу Троянker. Раїса народилася в Умані в 1908 р. в бідній традиційній єврейській родині. Її батько Лейб був шамесом (служкою) в синагозі – це була найнижча за ієрархією релігійна посада в єврейській громаді. Він відповідав за майно синагоги, книги, свічки та ключі. У віршах власної дочки він постає глибоко освіченим євреєм-талмудистом. Дитиною Раїса опанувала єврейські молитви. Вона також отримала формальну освіту, закінчивши семирічну російську школу.

У віці приблизно п'ятнадцяти років Раїса познайомилася з приборкувачем звірів Леонідом Джордані і після декількох романтичних побачень у Софіївці втекла з ним з дому. Кілька років дівчина подорожувала з мандрівним цирком, виступала у номерах із тиграми. Через погане ставлення до неї Джордані дівчина тікала і з цирку. Про неї заговорили, коли вона з'явилася в літературних колах Харкова як одна з поеток, що пише відверті еротичні вірші й публічно декларує свій шлях емансипації в модерному світі.

Швидше за все, вдома Раїса спілкувалася їдишем, а ось поезії писала спочатку українською мовою, а згодом – російською. Сама ж поетка шукала натхнення в поезії Срібного віку. У ранніх віршах Троянker змальовується штетл, єврейська релігійна атрибутика, використовується традиційна релігійно-побутова термінологія.

І швидше за мишу прудку
Пробіжить по заулочках чутка:
– До нашого шамеса з Харкова донька приїхала.
А в шамеса очі наповняться слізьми і смутком,
І буде старому така несподівана втіха.
Ось він в старих окулярах, нитками зв'язаних,
В жовтому талесі, синій ярмолці і босий,
Сильно хвилюється, в голосі чується – спазми.
Тато старий і безсилий, як стомлена осінь.

Після конфлікту з родиною (через її шлюб та народження дочки Оленки від чоловіка-неєврея) Троянker залишає Умань і вже ніколи не повертається назад. Спочатку вона переїжджає до Харкова, потім до Ленінграда, а згодом – до Мурманська. У 1930-ті рр., коли протягом Великого терору поступово заарештовують друзів, знайомих і критиків поезій Троянker, вона востаннє публікує переклад їдишської поезії Лейба Квітка «Трамвай». З Квітка Раїса, ймовірно, познайомилася у 1915 р., коли він потрапив до Умані та після знайомства із єврейським письменником Бергельсоном увійшов у тогочасні літературні кола. Після цього перекладу поетка зникає з українського літературного обрію.

У Мурманську Раїса працює журналісткою, їздить на передову протягом Другої світової війни, де на літературних зустрічах підтримує радянських солдатів. Троянker померла в Мурманську в 1945 р. від раку, залишивши 16-річну доньку. У кінці 1970-х рр. від могили поетки не залишилося й сліду...

10-30-ті рр. ХХ ст. були для Умані роками культурного розквіту. Безліч цікавих постатей була пов'язана з Уманню. Різні особистості, що належали до різних світів української, російської, польської, єврейської традиційної культури, перетнулися і, не зважаючи на різне походження, спромоглися створити модерний культурний простір, який виходив далеко за межі національних рамок. У цих стосунках абсолютно не мало значення, хто є

хто за національністю, головними були ідеї, які транслювалися назовні. Цей культурний поступ зупинила низка арештів Великого терору.

Чи можна говорити про те, що Умань була не просто транзитною зупинкою для єврейських літераторів, а справила на них сильніший вплив? Принаймні, дружина Лейба Квітко згадувала, що саме Умань зробила її чоловіка поетом. Український поет Микола Бажан, для якого Умань теж стала чимось подібним, не лише діяв у цьому строкатому культурному полі, контактуючи з багатьма єврейськими митцями, але й брав їх за прообрази героїв своїх творів, як це сталося із поемою «Дебора». Для Раїси Троянker, постать якої нагадує про бурхливу жіночу емансипацію 1920-х рр., Умань була рідним містом, а сюжети, пов'язані з роками, проведеними у місті, – джерелом для творчості. Єврейські письменники та поети разом з іншими змогли створити нове культурне тло, однак вони не мали змоги зберегти і розвивати його через нові політичні тенденції. Сьогоднішня ж Умань потроху повертає собі їх імена.

8. Палац піонерів | адміністративна будівля вул. Європейська, 1

Адміністративна будівля, де в підвалі в 1941 р. загинули євреї. Автор: Сергій Гоменюк, 2019

Друга світова війна. Умань у Другій світовій. Голокост. Перша «акція» в Умані.

У перші тижні операції «Барбаросса» в червні-липні 1941 р. група армій Німеччини «Південь» просувалася на схід. Німці зайняли Львів, Тернопіль, Вінницю, Житомир, Бердичів, Козятин. Радянські війська під командуванням Семена Будьонного помилково припустили, що наступний крок німців – вихід до Дніпра між Києвом та Черкасами. Передислокація сил відповідно до цього припущення призвела до того, що радянські війська не були готові опинитися в оточенні в районі Умані. Уже на початку серпня опір оточених частин Червоної Армії припинився. Під час битви в руки німців потрапило понад 100 тисяч радянських солдат, сама ж подія увійшла в історію як «Уманська яма». В автобусній частині прогулянки ми детально розповімо про ті дні.

Як стверджують місцеві історики та краєзнавці, серед яких директор Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» Владислав Давидюк, серпень 1941 р.

відзначився ще однією подією: у місті відбулася зустріч Адольфа Гітлера з фашистським лідером Королівства Італія Беніто Муссоліні. Обидва диктатори прилетіли до Умані літаком. За словами Владислава Давидюка, з аеродрому кортеж поїхав до «Уманської ями», а опівдні на нинішній вул. Небесної Сотні лідери фашистських держав зустрічали парад німецьких військ, оскільки італійські ще не встигли прибути до Умані. Замість трибуни диктатори використали балкон колишнього готелю «Регіна», де в часи УНР розташовувався орган єврейського національного самоврядування, а за радянської влади – кінотеатр «Хроніка», бібліотека та районне управління сільського господарства. Зараз будинок напіврозібраний – внаслідок пожежі. Уманські історики та краєзнавці спираються щодо події на свідчення, надані начальником охорони Гітлера Гансом Раттенхубером після того, як він потрапив у полон. Також є фотодокументи, які нібито доводять присутність в Умані Гітлера та Муссоліні, хоча при ретельному вивченні важко стверджувати, що подія дійсно мала місце. Оскільки краєвиди за спинами дійових осіб не дають чіткої відповіді, спеціалісти з теми Другої світової війни підважують правдивість цієї історії. Незважаючи на дві протилежні гіпотези, що є у наукових колах, подія вже обросла безліччю деталей та оповита міфами.

Нацистська окупація Умані розпочалася в серпні 1941 р. За цей час місто зазнало змін, схожих на зміни в інших містах, завойованих раніше: було виділено район для примусової ізоляції євреїв – гетто, створено табір для радянських військовополонених, контролюючі окупаційні органи. Що ж стосується етнічного складу, то в 1939 р. в Умані мешкало 13 233 євреїв, які склали третину від загальної кількості містян. Із початком війни в місті залишилося близько 9000 євреїв.

Стратегія нацистів в Умані будувалася на залякуванні єврейської громади й формуванні структури для контролю та знищення євреїв.

Нацистські спецслужби, які прибули в Умань із військами на початку вересня 1941 р., звітували, що уманські євреї поширюють шкідливу інформацію про ситуацію на німецько-радянському фронті та про нацистську окупаційну політику. В одному з німецьких документів євреї були названі «джерелом небезпеки», відтак на другу половину вересня було заплановано дводенну «акцію» – цим евфемізмом називали масові вбивства євреїв.

Зранку 21 вересня особовий склад Айнзацкоманди 5 та місцеві поліцейські почали облаву на євреїв, яких забирали і з вулиць міста, і з власних домівок. З документів того періоду ми знаємо, що «під час цих подій єврейські квартири були повністю розгромлені, і всі предмети побуту та цінні речі розграбовані. У цьому брали участь майже виключно військовослужбовці вермахту».

На початку «акції» було зібрано понад тисячу євреїв. Жінок, дітей, людей літнього віку зігнали до підвального приміщення Палацу піонерів на вулиці Леніна (нині вулиця Європейська, 1) та двох прилеглих до нього будинків. Коли людей там назбиралось стільки, що неможливо було навіть відчиняти двері, місцеві поліцейські розбили вікна до підвалу і продовжували заштовхувати людей через них прямо на голови тих, хто там уже перебував. Через задуху люди почали втрачати свідомість, багато з них, особливо діти (за деякими даними, до 500 осіб), померли від нестачі кисню. Тих, хто вижив, звільнили вранці наступного дня.

У 2007 р. на боковому фасаді будівлі, де це все відбулося, розмістили меморіальну дошку в пам'ять про загиблих євреїв. Згідно з написом на ній, дата трагедії – 24 вересня 1941 р. На меморіальній дошці вказано, що євреї загинули від отруєння газом. Але є лише кілька свідчень очевидців, що євреїв отруїли, документального підтвердження немає. Імовірно, люди загинули через брак кисню. Подібні вбивства були типовими для нацистів і мали місце в інших регіонах окупованої України. Інших євреїв, що не потрапили до підвалу, зігнали до в'язниці, де, знущаючись, змушували танцювати та співати. Туди переважно

потрапили чоловіки. Пізніше вони були змушені викопати яму на єврейському цвинтарі та перевезти туди тіла з підвалу Палацу піонерів, після чого також були знищені.

Айнзацкоманда 5 звітувала, що впродовж 22–23 вересня 1941 р. стратила в Умані 1 412 осіб. Після цього решту уманських євреїв було примусово переселено в гетто, що охоплювало нинішні вулиці Східну, Демуцького, Небесної Сотні, Челюскінців.

До життя євреїв у гетто та винищення спільноти, моделей поведінки неєвреїв протягом ескалації насилля, подальшого забуття й стирання з пам'яті та сторінок історії важливих подій ми ще повернемося, коли будемо в районі уманського гетто.

Меморіальна дошка на боковому фасаді будинку встановлена в 2007 році. Автор: Сергій Гоменюк, 2019

9. Готель «Ново-Європейський» | адміністративна будівля вул. Незалежності 1/2

Готель «Ново-Європейський», початок XX ст.. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Злам століть. Модерність приходить в Умань. Євреї в інфраструктурі міста. Чому євреї конкурентні в час індустріалізації та модернізації? Освіта як основна цінність і запорука успіху в нових професіях. Євреї в бізнесі початку XX ст. Приклад готелю.

Кінець XIX ст. став переламним періодом в історії міст. Розвиток транспортної системи, реформи 1860-х рр., промисловий переворот, розробка родовищ корисних копалин на півдні Російської імперії – усе це створило принципово нову ситуацію у містах. Почалася «міська революція». Результатом її стало утворення міста нового типу. Розвиток модерного міста кінця XIX ст. пов'язаний не тільки з промисловою революцією і спричиненими нею соціальними змінами, але й із розвитком залізниці.

Умань, як і інші міста імперії, потрапляє у вир подій. На зламі XIX–XX ст. в місто прокладають залізничну колію – власне, залізниця включала маленькі провінційні міста в процес загальної модернізації. Вона приносить із собою поступ та змінює місто: відкриваються нові магазини, банківські кредитні установи, готелі; прокладають водогін, кладуть бруку на центральних вулицях та встановлюють вуличне освітлення.

Поява великого виробництва та його механізація також спричинили швидке залюднення міст. Із появою фабричного виробництва Умань починає притягувати нових мешканців. За статистикою, у 1897 р. в Умані мешкало 17 709 євреїв – саме стільки опитаних обрали єврейську мову рідною в січні 1897 р. під час перепису населення. Євреї склали більшість населення. За даними того ж перепису, українців в Умані мешкало 9509 чоловік, росіян – 2704, загальна кількість населення складала 31 016 осіб. 1920 р. кількість євреїв збільшилася до 25 525, українців – до 13 136, а росіян до 3611. Загалом за 23 роки кількість населення Умані зросла на 70,2% і сягнула 44 159 осіб.

Такі демографічні зміни потягнули за собою зміни в інфраструктурі міста: з містечка Умань починає перетворюватися на модерне місто з телеграфом, стаціонарною торгівлею, тротуарами в центральній частині. Газета «Киевское слово» від 11 серпня 1895 р. так описує зміни:

«За останні десять років наше місто [Умань – Авт.] по шляху прогресу зробило помітний крок. Залізниця, що пов'язала місто з головними центрами нашого краю, дала найбільш чутливий поштовх у цьому напрямку. Комерційна діяльність забила енергійним ключем; до нас стали приїжджати представники різних комерційних фірм [...] Стали будуватися нові магазини на «київський» манер; з'явилися «шикарні» готелі, ресторани; засновано кілька комерційних контор; петербурзький Торгово-промисловий банк відкрив у нас своє відділення. Місто стало причепурюватись, моститись; відчутна необхідність у «бульварі», «сквері»; навіть візники, і ті стали пристойніше вбиратись».

У 1914 р. в Умані діють 35 промислових підприємств, чотири типографії, різнопрофільні майстерні. Стаціонарні магазини продавали одяг та взуття, книжки та канцелярію, ковбаси та м'ясо, цукерки, фарби, меблі, музичні інструменти, посуд, ювелірні прикраси тощо. У місті було кілька перукарень, п'ять фотосалонів, чотири ресторани, шість кінематографів. На бурхливі економічні й соціальні зміни реагують також освіта і культура.

На наступних точках ми будемо говорити про освіту серед євреїв, проте варто зазначити, що саме освітні традиції, цінність освіти, велика увага до освіти у вихованні, особливо хлопчиків, та вибір євреями навчання в державних навчальних закладах наприкінці XIX ст., а не в єврейських, які були реформовані відповідно до низки освітніх реформ Російської імперії, призвели до того, що на зламі століть нові, модерні, та й ненові професії, що потребують відповідної освіти і знань, опановують євреї. Ми можемо говорити про високий рівень залучення євреїв у процеси модернізації Умані на зламі століть. За статистикою початку XX ст., євреї були задіяні і в галузях, де вони працювали раніше, і в нових: навчання та виховна діяльність (і в єврейській традиційній освіті, і в світській), обробка деревини, металів, хімічне виробництво, виробництво тютюну і виробів з нього, обробка рослинних і тваринних продуктів харчування, поліграфічне виробництво, виготовлення оптичних та хірургічних інструментів, ювелірна справа, пошиття одягу, візничий промисел, торгівля різними товарами, утримання шинків,

готелів, клубів, управління банками, робота лікарями, фармацевтами, юристами. Від традиційних занять євреїв не просто переходять до нових видів діяльності, але й посідають там лідерські позиції. Євреї стають більш помітними в структурі міста.

Ознакою нового модерного міста стали готелі. Вони відкривалися в Умані один за одним. До початку бурхливого розвитку міста приїжджі та подорожуючі зупинялися в спеціально облаштованих заїжджих або постійних дворах або орендували помешкання у місцевих жителів, переважно євреїв, оскільки їхні приміщення вигідно вирізнялися серед інших. Із модернізацією міста на зміну традиційним заїжджим дворам прийшли готелі.

Сучасна адміністративна будівля, де серед інших закладів знаходиться і центральна міська бібліотека, в центрі міста на межі XIX та XX ст. була відомим готелем «Ново-Європейським». Помилково у сучасних виданнях його називають готелем «Європа». Помилка сталася через опубліковану фотографію готелю, на якій невідомий автор не тільки помилився у назві готелю, але й у назві вулиці, пишучи її Дворянською, а не Двірцевою. Проте, якщо ознайомимося із адресними книгами початку XX ст., знайдемо там згадку про готель «Ново-Європейський».

Фотографія готелю із помилковою назвою готелю та вулиці, автор невідомий, початок XX ст. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Це був фешенебельний готель, що належав заможному купцю Войку Файнштейну. Безпосередньо готель розташовувався на другому поверсі. Перший поверх орендували власники різних бізнесів: тут була аптека Григорія Горацієвича Герценштейна, аптечний склад Соломона Йосиповича Хомського; поряд спочатку була перукарня, пізніше – «Американський писче-бумажний галантерейний магазин» Штенберга, поруч – магазин вин. З 1909 р. тут знаходився «Салон корсетов» Магазилика. У готелі також діяла контора А. Бронштейна, яка оформляла замовлення на виготовлення виробів з фотоемалі. При готелі відкрили ресторан. У 1916 р. власник ресторану Деркач потрапив у в'язницю через продаж алкоголю, що було заборонено під час війни.

З 1919 р. будівлю використовували переважно для адміністративних потреб: тут працював Уманський військово-революційний комітет, в кімнаті 12 – агітаційно-просвітницький відділ. А в 20-40-і рр. – різні держані установи. Уже з 1956 р. з боку вулиці Незалежності

на першому поверсі відкрили бібліотеку, на другому розмістилися аудиторії педагогічного інституту та прокуратура.

Зараз зі сторони вулиці це двоповерхова будівля з елементами еkleктики, декорована ліпниною. Привертає увагу довгий балкон із кованою решіткою, який підтримують атланти. У холі будинку наприкінці центральних сходів розміщені скляні двері.

Збереглися цікаві елементи декору: виноградні лози, які частково прикрашають дверні портали та стелю. Колись будинок був «п»-подібним, про що свідчать кадри з фільму «Освобождение Правобережной Украины» Олександра Довженка.

Стоп-кадр з фільму Олександра Довженка «Победа на Правобережной Украине и изгнание немецких захватчиков за пределы украинских

советских земель», 1945 р.

10. Комерційний банк | адміністративна будівля вул. Садова, 3

Будівля торгово-промислового банку, сучасний вигляд. Автор: Владислав Давидюк, 2012

Модернізація і новий центр. Вулиця Садова. Історія банків Умані. Євреї в банківській справі міста. Євреї-купці, євреї-промисловці. Чому складається враження, що уманські євреї – це лише багаті люди?

На початку ХХ ст. обличчя Умані міняється, його починають визначати модерні інституції: залізниця, фабрики, готелі, банки, комунальна інфраструктура. Якщо раніше головним чинником розвитку містечка був ярмарок із формованою ним економічною системою, і тому центр містечка формувався навколо Торгових рядів, то із модернізацією міста його центр переноситься на вулиці Двірцеву та Садову, тобто туди, де вибудовують нові будівлі і відбувається економічне і соціальне життя, притаманні новому часу. Хоча ще в 1911 р. в Умані ярмарки відбувалися що два тижні по вівторках із оборотом в 30 тисяч рублів. На ярмарках торгували худобою та предметами дрібного торгу.

Важливою ознакою модернізації міста став прихід до міста банківського кредиту. Його поява означала процес інституціоналізації ринку, тобто прихід фінансової системи модерного типу. Банківський кредит є найважливішою практикою, за допомогою якої фінансова система будь-якої держави перерозподіляє ресурси в економіці. Неформальний ринок (лихварі) переходить у формальний – до спеціальних банківських інститутів (різної форми власності), що регулювалися системою державного ліцензування. Відбулася професіоналізація та спеціалізація фінансового кредитування. Акціонерні банки комерційного кредиту надавали кредити для бізнесових проектів, а також мобілізували грошові ресурси населення через внески. Виникнення банківського кредиту сприяло тому, що накопичений суспільством капітал не йшов з обороту, а повертався в економіку, даючи новий імпульс її розвитку.

У 1894 р. в Умані на вулиці Садовій, 3, відкрилося відділення Російського торгово-промислового банку. Вулиця Садова була закладена ще у 1833 р. і вже через двадцять років стала першою в Умані, яку виклали бруківкою. Будинок 3, де розмістився банк, описувала газета «Киевские губернские ведомости» у січні 1853 р.: «...против полиции по Садовой улице красуется одно частное двухэтажное каменное здание, которому не стыдно было бы занять любое место в Киеве или Одессе». Будівля була зведена в другій половині ХІХ століття як приватна чиншова кам'яниця: частина приміщень використовувалася як житлові, решту в різні роки займали друкарня відділення фабрики каучукових штемпелів та граверна майстерня Мудрика, ювелірна крамниця братів Сиріт та універсальна крамниця. Першою власницею будинку була пані Солодова, наступним господарем – Фрейденберг.

Відкриття банку пов'язане із відкриттям у містечку залізниці, оскільки зростання регіональної банківської системи відбувалося переважно уздовж залізниць. Російський торгово-промисловий банк входив у п'ятірку найбільших комерційних банків Російської імперії: від 43 локальних представництв наприкінці 1890-х рр. він розрісся до 111 в 1914 р. Завданням банку було фінансування промислових підприємств, через кредити і позики, а також здійснення операцій із цінними паперами.

Першим керуючим банку в Умані було призначено місцевого жителя, почесного громадянина Рахліса. Далі керівники змінювали один одного: з 1903 р. – Віктор Гавліковський, з 1913 р. – Олександр Чеховський, у 1917 р. – Михайло Вільканець. Наступним банком, який відкрив відділення в місті, став Київський приватний комерційний банк. Уже в 1914 р. в Умані діяли Російський банк для зовнішньої торгівлі, Російський торгово-промисловий банк, Санкт-Петербурзький міжнародний банк, Селянський поземельний банк, Комерційне товариство взаємного кредиту, Товариство взаємного кредиту, Банкірська контора Рапопорта, а також різноманітні кредитні каси та товариства.

Як ми вже зазначали, євреї були помітні в модерному світі, в нових професіях і особливо в сфері фінансів та промисловості. Освіта, яку отримували євреї, господарські навички,

розгалужена мережа зв'язків в імперії та за кордоном, прагнення вчитися призвели до того, що євреї стають важливими гравцями в процесах модернізації Умані. Формалізація ринкових відносин спричинилася до того, що торговці-євреї отримали статус купців від першої до третьої гільдії, а частина євреїв стала промисловцями.

Купці різних гільдій, промисловці, банкіри будували нові будинки для проживання та роботи. На центральних вулицях Умані початку ХХ ст. більшість споруд – готелі, банки, магазини і просто багаті вілли, що належали євреям. Ця вулиця репрезентувала «новий світ», нове місто і нові економічні й соціальні відносини, в які євреї дуже стрімко й успішно увійшли. Вони були частиною модернізаційних процесів, і це відобразилося на ландшафті міста. З історії цієї вулиці може скластися враження (і часто складається), що євреї Умані – це виключно багаті люди, які керують містом і всю економіку тримають у своїх руках. Насправді ж ситуація була зовсім іншою.

За статистикою 1920 р., населення Умані складало 44 159 осіб, серед них євреїв було 25 252 (57,1% від загальної кількості населення). Попередній загальний перепис населення відбувався в Російській імперії протягом 1897 року і у відсотковому відношенні кількість євреїв не змінилася – 57% від загальної кількості 31 016 осіб.

Щодо поділу населення Умані за станами, маємо статистичні дані 1897 р., і найчисельнішим станом були міщани – 23 033 осіб, з яких 76,6% склали євреї. Наступним станом були селяни, і євреї склали в ньому 1,1%, стільки ж євреїв було серед осіб, що отримали дворянство або були чиновниками не з числа дворян. Наступною групою була група уманського купецтва. Представники цього стану склали 1,58%, або 492 особи. Євреїв серед них було 417 осіб (84,7%). За сферами діяльності 27,9 населення Умані загалом було залучено до торгівлі, наступна сфера – служба у приватних осіб, третя сфера – виготовлення одягу (12,7% населення). Якщо говорити про національний склад, то 43,2% євреїв були зайняті у торгівлі, тоді як українців тут було 6,3% від їхньої загальної кількості (6,8% – поляків, 12,5% – росіян). Найбільше українців займалося роботами у приватних осіб (прислуга) – 26,4%, євреїв у цій галузі було 6% (росіян – 13%, поляків – 6,4%). А ось представники міської влади та інші службовці склали 604 особи від загальної кількості населення – українців серед них було 52,1%, євреїв – 2,5%, поляків – 1,4% та росіян – 43,8%. У владних структурах міста поділ за національностями не відбивав реальний склад населення. Тобто містом, де мешкали 57% євреїв, керували здебільшого росіяни та українці. Відповідно до поділу на різні види занять, стає зрозуміло, що дійсно заможних міщан в Умані було небагато, здебільшого населення було із середнім рівнем статку або незаможним. Старий єврейський квартал, заселений бідними та незаможними євреями, був майже повністю зруйнований під час Другої світової. На його місці постає новий квартал із промисловими структурами і новим житлом. Від єврейської матеріальної спадщини залишилися поодинокі будинки купців і промисловців початку ХХ ст. (біля ринку і вздовж нинішньої вулиці Небесної Сотні), які дають ілюзію, що вся єврейська громада жила в таких розкішних будівлях, займалася банківською справою і готельним господарством. Насправді ж це була лише невелика частина спільноти, матеріальні сліди якої до сьогодні формують ландшафт старого центру міста.

11. Єврейська світська школа | школа № 8 вул. Суровцової, 3

Будівля єврейського училища, сучасна школа № 8. Автор: Владислав Давидюк, 2012

Єврейське просвітництво і перша світська єврейська школа в Російській імперії. Політика Російської імперії у шкільництві. Християнські школи Умані: як модернізація впливає на освіту?

Ми знаходимося біля школи № 8. Будівля школи від початку була проєктована під навчальний заклад. У 1914 р. Державна дума Російської імперії дозволила використовувати мови різних етнічних спільнот держави у шкільництві, проте цікаво, що їдиш в Російській імперії мовою не вважали.

Уже в липні 1914 р. Уманська міська управа подала кошторис будівництва двоповерхового будинку на два училища, одне з яких мало бути єврейським. За два роки будівлю здали в експлуатацію. Спочатку в приміщенні розмістилися Друге та П'яте міські училища Умані, із приходом радянської влади і до початку Другої світової війни – 12-а єврейська школа. Після війни (з 1948 р.) у приміщенні працювала школа з російською мовою викладання, а з 1984 – з українською. Школи також змінювали нумерацію.

І єврейське училище, і згодом школа були світськими. Єврейська освіта, традиції якої в Умані були закладені ще від моменту, коли в місті виникла громада, пройшла еволюційний шлях від суто релігійної освіти через освітні заклади у підпорядкуванні держави до повністю світських закладів із мовою навчання їдиш та соціалістично-пролетарською орієнтацією. Про традиційну єврейську освіту ми будемо говорити згодом – біля приміщення Талмуд-тори. А зараз звернімося до єврейського просвітництва і змін у системі освіти.

Традиційною формою для єврейської освіти були хедер та єшива, також з кінця XVIII ст. в Центральній Європі з'являються релігійні школи для дітей з незаможних сімей та сиріт – Талмуд-тори. На думку Шауля Штампфера з Єрусалимського університету, в Російській імперії Талмуд-тори постають як спроба уряду підпорядкувати і регламентувати сферу єврейської освіти.

Російська імперія вирішила використати освіту для швидкої асиміляції закритої традиційної єврейської спільноти та формування бажаних настроїв серед євреїв. На початку XIX століття при Александрі I розпочалася загальна освітня реформа. У 1802 р. було створено перше Міністерство народної освіти, яке мало здійснити реформу народної освіти. Сама реформа «народної освіти», як і всі подальші подібні, стосувалася православного населення імперії, яке й турбувало законодавців. У 1804 р. на державному рівні було визнано необхідність реорганізувати також єврейську систему освіти відповідно до стандартів краю.

З 1817 р. реформа діяла в напрямку акультурації і включення традиційної єврейської громади в загальноімперський проект. Для цього було створено Міністерство духовних справ і народної просвіти, яке й визначило, що питання лежить у площині релігійній, а не політичній чи національній. Для створення системи реформ держава запрошувала консультантів з єврейських спільнот, часто вони були з Німеччини або Австрії й розуміли важливість освіти для подальшої інтеграції в імперії, а також можливості, що відкриває освіта перед випускниками. Це були прихильники руху *Гаскала* (Просвітництво). Такі консультанти викликали різку реакцію з боку традиційного єврейського суспільства.

Якщо говорити загалом про Гаскалу, то це єврейський просвітницький рух, що виник у другій половині XVIII ст. в Німеччині. Одним із засновників руху був Мойсей Мендельсон (1729–1786), який з юних років цікавився німецькою літературою, латиною, філософією. Знайомство у 1754 р. із просвітником та засновником німецької класичної літератури Готгольдом Ефраїмом Лессінгом вплинуло на формування Мендельсоном ідей єврейського Просвітництва. Головною метою руху стала інтеграція єврейської спільноти в оточуюче неєврейське суспільство через зміни у сфері традиційної освіти та деяких моментах релігійного життя, але зі збереженням єврейської ідентичності. Мова про впровадження в єврейську освіту світських предметів, вивчення яких мало би відкрити шлях до вільних професій лікаря, юриста тощо. Прихильників ідей Гаскали називали просвітителями або «*маскілім*» (це у множині, в однині – «маскіл»).

У Російській імперії ідеї Гаскали здобули підтримку уряду, який розумів вигоду від впровадження світської освіти в єврейській спільноті.

Першим містом Російської імперії, де було започатковано просвітницький навчальний заклад, стала Умань. Невідомо, в якій будівлі розташовувалася перша просвітницька школа. На думку одних дослідників, у приміщенні Талмуд-тори, інші ж наполягають, що в будівлі однієї з синагог єврейського кварталу. Відкриття школи пов'язане із іменем Бернарда (Гірша-Бера) Горовіца (Гуревича), який народився в 1785 р. в Умані. Зустріч із молодим Гіршем-Бером описує князь Іван Долгорукий, що у 1810 р. відвідав Умань і залишив спогади.

«Мы квартировали в Умани в доме богатого еврея, имеющего знатный торг по всей Киевской Губернии, по имени Гуровича. Он имел сына 24 лет, с которым я проводил вечера в самой приятной беседе. Он никуда, кроме Лейпцига, не ездил и нигде не был, воспитывался дома, но, как видно, с большим тщанием: очень хорошо знает по-немецки, по-французски и по-русски, а еще лучше на каждом из сих языков пишет, нежели говорит. Упражняясь с охотой в словесности, он перевел на еврейский язык французское (насправді – німецьке, автор Йоахім Кампе. – Авт.) сочинение «Открытие Америки». Образ его мыслей гораздо выше его сферы: он рассуждает о вещах здраво, понятия острого и в разговорах со мною о разных нравственных предметах удивил меня качеством своего сердца. [...] Он горячо любит свой народ, защищает его выгоды и, кажется, готов жизни лишиться, чтобы только восспособствовать благоденствию своей собратии. [...] Может быть далеко доведенное понятие о сравнительном добре прочих народов с его племенем приготовит ему многие

зключення в свете; ибо не все его сотоварищи могут вместить истинное просвещение и не расположены к оному; но лучше, я так думаю, по крайней мере, кончить век непрочный, но пережить его в наслаждениях любомудрия и чувствительности, нежели очень глубоко состариться и умереть, не вкусив прямых отрад ума и сердца в жизни.

Если ты поедешь, читатель, в Умань, смотреть на торжество природы, в Софиевку, то заверни поговорить с Гуровичем, и верно им будешь доволен».

(Иван Долгорукий. «Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года»)

Бернард Горовіц як власник банкірського дому «Н.В. Horowitz» у 1822 р. клопотався перед урядом щодо відкриття в Умані єврейської школи, з викладанням предметів, відповідно до ідей Гаскалі. Частина дослідників вважає, що фактично такий навчальний заклад уже існував, проте нелегально. Горовіц отримав дозвіл. На допомогу у створенні школи прийшли Мойсей Ландау (як співзасновник) та Меєр Горн з Галичини (як головний учитель). Через супротив чисельної ортодоксальної спільноти в Умані школу закрили.

Через кілька років, на початку 30-х, гімназію такого ж кшталту намагався відродити лікар Бернард Абрагамсон з Немирова, який отримав освіту в Берліні, а в 1827 р. переїхав до Умані. Бернард Абрагамсон звернувся до уряду з проханням про відкриття загальноосвітнього закладу для євреїв. Традиційна громада негативно реагувала на такі спроби лікаря. На нього писали анонімні доноси, в яких звинувачували у причетності до польських змовників: у пересиланні грошей для польської еміграції, отриманні забороненої преси з-за кордону, частих подорожах за кордон та організації навчання власних дітей у Пруссії. До польського повстання 1830–31 рр. Бернард Абрагамсон був приватним лікарем родини графа Потоцького та мешкав у нього. Наступні роки він перебував під постійним наглядом поліції, практично до того моменту, коли після знайомства з графом де Віттом він був призначений на посаду дивізійного лікаря у військовому поселенні.

Процеси емансипації та секуляризації єврейської школи накладалися на загальноосвітні тенденції в місті та імперії. Вплив Просвітництва на християнські школи призвів до загострення розуміння свого, національного, релігійного. При Василянському монастирі почали виникати світські школи для навчання дітей шляхти. Також виникає пансіонна дівоча освіта. Освіта для чоловіків та жінок суттєво відрізнялась, оскільки слугувала абсолютно різним цілям.

У 1835 р. в Умані постає державне єврейське училище, що з численними трансформаціями існувало навіть за революційних подій. У процесі творення світської єврейської школи було задіяно декілька гравців: прихильники Просвітництва, які захоплено пропонували ідею світського навчання; традиційна єврейська спільнота, яка твердо стояла на позиціях релігійної освіти; та Російська імперія, що включала єврейські спільноти в загальноімперський проект емансипації традиційної єврейської громади через підтримку світських шкіл. Влада в союзі з маскілами, для якої самі маскіли стали лише зручним знаряддям, намагалася розхитати традиційний уклад єврейської громади, щоб інтегрувати її в імперське суспільство. Усі ці ідеї закінчилися поразкою: маскілізм у Росії ніколи не мали такого успіху, як їхні німецькі натхненники.

Після освітньої реформи і нового етапу спроб інтеграції євреїв у період правління Александра II євреї стали обирати загальні світські заклади – гімназії та університети, де до 1882 р. не було дискримінації. Тобто всі ці проекти створення спеціальної світської школи для юдеїв ніколи не мали великої популярності і, по суті, закінчилися нічим, хоча це дало підґрунтя для змін у єврейській освіті з середини 1910-х рр. В освіті християн також були відчутні зміни: поразка польського повстання 1830–31 рр. призвела до вилучення Умані з власності Потоцьких та закриття Василянського монастиря, що істотно вдарило по місту й освіті. Місто оговталось тільки після проведення залізниці та розвитку шляху між Одесою та Києвом.

На зламі XIX–XX ст. Умань з містечка перетворилася на багатофункційний освітній центр. Наприкінці XIX століття тут була побудована чоловіча гімназія, а на початку XX ст. – жіноча. Вони розташовувалися на сучасних вулицях Незалежності, 21 та Коломенській, 5, відповідно. За різних політичних режимів обидві гімназії продовжували працювати як навчальні заклади (з перервою протягом Другої світової війни). Серед відомих уманців у XX ст. в чоловічій гімназії вчився Микола Бажан, а в жіночій – Надія Суровцова. Традиції навчальних закладів живі дотепер. Окрім цих гімназій, в Умані функціонували єврейські та приходські школи, двокласне жіноче училище.

У 1911 р. у компетенції Міністерства народної освіти знаходилася Уманська громадська Талмуд-тора, закладена з 1894 р., та Приватне жіноче училище 3-го розряду Товариства сприяння розповсюдженню початкової та професійної освіти поміж жіночим єврейським населенням, провулок Штабний (стара назва) в будинку Шпарага. У 1914 р. згадуються чотири єврейські навчальні заклади, три з яких були приватними. Євреї також навчалися в неєврейських навчальних закладах, серед яких можна виділити Чоловіче комерційне училище 1-го Товариства викладачів та Уманське жіноче комерційне училище, про що свідчить офіційна посада викладача юдейського закону, окрім викладачів закону православного та римокатолицького. У чоловічому училищі це предмет викладав Авраам Яків Вайсруб, у жіночому – Ерміягу Зевин.

Уже в 1914-му в Умані працюють двадцять шість приватних та державних навчальних закладів, серед них шість міських парафіяльних училищ, одне з яких жіноче, є дворічні педагогічні курси, духовне училище, церковно-парафіяльне училище та Талмуд-тора. Ми бачимо, що релігійних навчальних закладів у тогочасній Умані було значно менше, ніж світських.

12. Музей-квартира Надії Суровцової вул. Воїнів-інтернаціоналістів, 6

Надія Суровцова. Фото 1960-х рр. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Надія Суровцова і Умань. Спогади Суровцової про єврейську Умань. «Бабусин салон» Суровцової і українська інтелігенція. Музей Суровцової.

Якщо дещо відійдемо від центральної вулиці початку ХХ ст. Садової, ми потрапимо до невеличкого одноповерхового будиночка, із дерев'яним критим ганком – будинка, де разом із батьками колись мешкала українська письменниця, журналістка, перекладачка, краєзнавця, мемуаристка Надія Суровцова. Авторка «Спогадів», що занурюють читача не просто в її дитячі та пізніші роки життя, а дарують відчуття Умані від моменту першого візиту Надії до цього міста. Читач «Спогадів» бачить і відчуває багатоголосність Умані: їдиш, польську, російську, українську мови. Власне, фокус цієї частини екскурсії сконцентрований на описі єврейської Умані та єврейського оточення родини Суровцових.

Надія Суровцова народилася в 1896 р. в Києві в російськомовній родині. У 1903 р. її родина переїхала до Умані, а Надія вперше опинилася в провінційному місті.

«...Ми спинилися на центральній вулиці, Миколаївській вулиці, біля одного з найбільших, триповерхових будинків Дітловича, де жив батько. Вся дільниця складалась з крамниць, часто великих і гарних, принаймні крам в них був не гірший за київський...

Поза тим, були великі єврейські крамниці Фанштейнів, Шварцманів та Пхора. Це були відомі багатії міста. Файнштейни, приміром, збудували на власні кошти синагогу, притулок для старих тощо. Проте вони завжди торгували поруч своїх прикажчиків. В єврейських крамницях можна було торгуватися і дещо виторговувати, навіть у центрі. Взагалі купити можна було все: меблі, екіпажі, сідла – від простих до дуже елегантних».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.21)

З моменту переїзду родина змінила декілька помешкань. Перед Надійчиним вступом до гімназії Суровцови переїхали до будинку Круглого на Садовій вулиці – це був найбільший будинок в Умані. Нове помешкання було просторим, на сім кімнат. Мати родини взяла двох дівчат – Наталку та Ніну – дочок священиків, одну з Цибульова, другу з Монастирища. Разом із дівчатами Суровцова вчилася у жіночій гімназії Умані з третього класу. Іноді до дівчат приїжджали родичі, але зупинялися в готелях.

«...Батьки Наталки спинялися переважно в «Європейському», де тепер міськом... Готелів в Умані було чимало – отой «Гранд-готель» поруч нас, «Франція» в самому центрі міста, там же менший «Брістоль», була ще «Англія» та багато єврейських заїздів – Галкіна, Самсоновича на вулиці коло Поліцейської. Це був заїзд класичної архітектури, з чотирма колонами і коридором наскрізь до внутрішнього подвір'я, куди заїздили кіньми. Такі точно були по всіх єврейських містечках. Оповідали, що коли приїжджий заходив до кімнати, не раз з ліжка плигала коза, і можна було лягати, так би мовити, до теплої постелі. Що правда, що брехня, не ручусь, але річ можлива, бо кози по заїздах тримали, це була «жидівська корова», взагалі корова бідноти. А ті, що тримали такі заїзди, з певністю багатирями не були. Заїздів було чимало, бо коли приїздили люди з села, їм завжди було де спинитися. Заможні спинялися по гостинцях, бідніші та селяни – по заїздах».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.28)

У «Спогадах» Надія Суровцова змальовує вулиці Умані, мешканців міста – поляків, українців, євреїв, громадське та культурне життя, в якому приймали участь і її батьки. Особливо цікаво знайти описи будинків та життя незаможних та бідних євреїв, про яких практично не залишилось згадок в мемуарних чи інших джерелах.

«Маленькі будинки єврейської бідноти на Старому базарі часто належали двом або трьом господарям, і це було дуже помітно по стану відвідних частин: половина даху була, скажемо, вкрита гонтом, друга – бляхою. А то траплялося і

солома. Одна половина була чепурна мазанка, друга – обшарпана халуца. Але там і там вічно коло дверей сиділа бабуся в парикі, з хустиною, пов'язана поза вуха, і плела панчохи, сварячись з безліччю дрібної дівчорі, що юрмилася біля порогу. В п'ятницю по всіх віконцях тих халуп мерехтіли численні свічки, виявляючи кількість чоловіків у складі родини. В суботу євреї вдягалися у найкращу одіжку і старі йшли до синагоги. Синагог було чимало, щось з вісім, та маленькі. Велика була на Старому базарі, друга на вулиці, що була продовженням Поліцейської, цю, здається, збудували на власні кошти багаті-купці Файнштейни (можливо, не цю, якусь іншу).

В свято ж, у суботу увечері, а і в неділю населення виходило на прогулянку на Хрещатик, або офіційно – «Миколаївську» вулицю, що була в Умані, як і по інших провінційних містах, головною. Ходили від ріжка Софіївської до наступного вгору і знов поверталися на старе місце. Була шттовханиця, але «статочна». Розмова була переважно єврейська. В неділю склад мінявся...»

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.29-30)

Після навчання в гімназії Умані Надія Суровцова вирішила вирушити до Петрограду. Аби вступити до університету, Надії треба було скласти іспити на атестат зрілості в чоловічій гімназії (жіночу вона закінчила з золотою медаллю, але складених там іспитів не вистачало для подальшої освіти).

«Я повернулася додому і завзято почала працювати. Дійсно, з мінімальною сторонньою допомогою я склала іспити. Наостанку ми готувалися гуртом – крім мене іспити складала ще одна дівчина, Ада Шапіро, єврейка, яка перед іспитом дуже боялася і вихрестилася, запросивши за хрещеного батька дуже реакційного і не любимого у нас директора гімназії Опокова. Мене вона раптом спробувала переконувати, що християнство має перевагу над юдаїзмом. Але мене цей практичний крок назавжди відшттовхнув від неї».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.39)

Батько Надії був проти рішення їхати до Петрограду та хотів, аби дочка навчалася в Києві. Після впертої відмови повідомив: якщо вона обере не Київ, то допомагати їй він не буде. До Петрограду на вступні іспити Надія поїхала із мамою.

Коли розпочалася Перша світова війна Суровцова зголосилася на курси сестер-жалібниць «Ведомства імператрици Марии Федоровны» та почала доглядати поранених, яких привозили до уманського шпиталю. Далі Надія Суровцова повернулася до Петрограду і працювала старшою медичною сестрою в українському лазареті в Петербурзі на Тучковій набережній. Ця робота забезпечила дівчині помешкання та заробітну платню, оскільки батьки не могли достатньо допомагати дочці. Водночас вона продовжувала навчання і вела справи студентського земляцтва. В Петрограді в той час існував підпільний український університет, і Суровцова працювала в ньому секретаркою.

У часи революції 1917 р. Суровцова поїхала в Україну, де продовжила петербурзьку освіту в Київському університеті. Як інструктора Української Центральної Ради її відіслали на Уманщину. Суровцова потім згадувала: «Що воно за посада, мені не дуже ясно, але очевидно те, що я носій і вісник революції та повстання України». На Уманщині вона провадила агітаційну роботу, їздила по селах, в 21 рік їй навіть обирали заступницею уманської «Селянської спілки». Одного разу Суровцова запобігла погрому в одному з сіл біля Умані – це був Великдень, і в різних селах планувалися погроми. Після проголошення Першого Універсалу Центральної Ради Суровцова звернулася до уманців із промовою про міжнаціональну приязнь.

«Незабаром після того відбулися ще урочисті збори в приміщенні суду, не згадаю вже, з якої саме нагоди. Там були представники різних національностей, і я виголосила промову про дух інтернаціональної приязні між усіма нашими народами. Мені відповідали представники євреїв, здається, уманський рабин древньо-гебрейською мовою та поляк Гадомський».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.70)

У кінці 1918 р. Суровцова емігрувала до Австрії, закінчила там університет та стала докторкою філософії. Вона відвідала США та Канаду, де зустрілася із Іваном Куликом, якого знала від дитинства.

«В Монреалі було радянське торговельне представництво, і там же був консулом Іван Кулик, український поет, діяч, до того уманчанин. Ось він і запропонував мене виступити на моєму останньому вічу, де особливо бурхливо виступали націоналісти. До речі, йому Куликові, закидали організацію єврейських погромів на Україні. Я мала то прилюдно заперечити, і, як не дивно, навіть ця ворожа частина слухачів мені повірила, мені, яка запевнила, що знала Кулика ще зовсім молодим хлопцем з Умані, звідки він походив і де ми зустрілися на початку сімнадцятого року на першій громадській революційній роботі. Я не сказала їм ще більшого, що я теж знала – що він, Іван Кулик, – це Ізраїль Юдович Кулик, син вчителя-меламеда уманської єврейської школи, Талмуд-тори на Пушкінській вулиці, де в зеленому садку двоповерхової кам'яниці не раз бачила малих єврейських дітей, що, сидячі, похитувалися і вивчали напам'ять незрозумілі єврейські тексти. Сам він жив на квартирі вдови Крахмалючки на Крутому завулку, в п'ятдесят дев'ятому році названому його іменем».

(Надія Суровцова. *Спогади*, С.136)

Після повернення з Канади Суровцова вступила до комуністичної партії Австрії. В 1925 р. Надія повернулася до СРСР: спочатку до Москви, згодом – до Харкова. Після повернення в Україну Суровцова разом із Семеном Вітиком (віце-президентом ЗУНР) на замовлення радянського міністерства закордонних справ уклала картотеку українських діячів, що перебували за кордоном.

«Цілком можливо, це заподіяло немало лиха українським діячам, але робили ми те обоє в щирім переконанні, що то потрібне і робиться на користь батьківщині і комуністичній справі... «Яничари» таборів соціалістичного та національного, ми віддано працювали для своєї партії, батьківщини, комуністичної ідеї. Незабаром нас обох було знищено тими, в руки яких ми передали свою роботу, знищено, затавровано самих зрадниками, змішано з останнім брудом. Що ж до картотеки, то вона напевне придалася тим, хто так безоглядно нищив згодом комуністів і некомуністів України».

(Надія Суровцова. *Спогади*)

У 1927 р. згідно зі статтею 58, пунктом 6, її засудили до п'яти років ув'язнення на Соловецьких островах — за «польсько-німецьке шпигунство». Це заслання розпочинає роки життя Суровцової в тюрмах Радянського Союзу. На засланні Суровцова знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком Дмитром Олицьким, за якого у січні 1935 виходить заміж. Чоловіка Надії було заарештовано та розстріляно в 1937 р. у архангельській тюрмі. Сама ж Суровцова кілька разів була заарештована, перебувала в різних таборах та в'язницях. Остаточо реабілітована тільки в часи Хрущовської відлиги. Перед реабілітацією Надія Суровцова намагається поновити давні знайомства, нагадати про себе.

«Писала я минулого літа Бажанові — поет-академік та інше. Це просто Колька Бажан з Умані, знала його маму і його 19-літнім хлопчиськом, починаючим і «подаючим надії». Хотіла дістати через нього працю літературну. Була в нього моя знайома, їздила звідси у відпустку, киянка одна. Злякався — підібрав академічний хвіст, не мичить, не телиться. Так і полишили ми його. Наступна черга буде за Тичиною — так, у якості «бідної родички», терзатиму по черзі великих людей, своїх колишніх скромних кімнатних знайомих...»

(Надія Суровцова. *Спогади*)

Тичина дійсно звертався до генерального прокурора в 1955 р. (вже після смерті Сталіна) щодо справи Суровцової. Саму ж Суровцову повністю реабілітували тільки в 1957 р.

Після звільнення Суровцова повернулася до Умані в батьківський будинок, де вона жила до кінця життя. В Умані Надія Віталіївна підтримувала зв'язки з різними письменниками. Хоч влада ніколи не припиняла наглядати за Надією, поволі її дім ставав уманським «салонем» для літературних і дисидентських диспутів – «Бабусин салон» або ж «Салон пані Надії». Серед тих, хто відвідував «Бабусин салон», був і російський дисидент Александр Солженіцин. Він читав її спогади, до яких потім звертався у книжці «Архіпелаг ГУЛАГ». До неї навідувалися львівські історики і письменники: серед інших бував історик Ярослав Дашкевич разом із дружиною Людмилою. Постійними візитерами були й інші представники як радянського «офіційно схваленого» літературного світу, так і дисиденти.

Музей-квартира Надії Суровцової. Фото 2010-х рр.
Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Надія Суровцова у листах та щоденнику згадувала Умань довоєнну, зокрема єврейську. Вона була представницею культурного середовища, котре жило ідеями та будувало новий світ. Серед її знайомих були українці, євреї, росіяни: всі вони жили в епоху «виборів», ким бути в Україні, потім в Радянській Україні.

У сучасній Умані іменем Надії Суровцової названа вулиця, на якій ми щойно були, коли оглядали єврейську школу. У будинку, де вона мешкала останні роки і біля якого ми зараз стоїмо, створено музей.

13. Талмуд-тора | Уманська автошкола ТСОУ вул. Шевченка, 1

Будівля, в якій можливо знаходилася Талмуд-тора Умані, сучасний вигляд. Автор: Олена Андронатій, 2019

Традиційне навчання дітей у єврейських та неєврейських родинах (релігійна освіта). Мови викладання. Освіта як система цінностей єврейської спільноти. Принципи виховання дітей. Традиційне навчання в єврейській родині. Що мав уміти хлопчик, а що дівчинка? Традиційна освіта в християнських школах Умані.

Про світську освіту ми говорили раніше, тепер час дізнатися про традиційну освіту євреїв.

Будинок по вулиці Шевченка, 1, викликає запитання щодо його призначення в єврейській громаді початку ХХ століття: є припущення, що тут була синагога, інша версія, що саме тут була Талмуд-тора – початковий навчальний заклад для хлопців із бідних родин та сиріт. Із версією щодо синагоги чи Талмуд-тори не погоджується дослідник історії Умані, краєзнавець Владислав Давидюк. Він вважає, що в цьому будинку можливо знаходився Уманський з'їзд мирових суддів, з 1916 р. – польське товариство «Огніско», а потім різні гуртки, серед яких стрілецький клуб та курси водіїв.

Адресні книги Умані за 1911 та 1914 рр. вказують адресу Талмуд-тори з ремісничим відділом: вулиця Пушкінська, власний будинок.

Історія зберегла імена кількох учителів уманської Талмуд-тори: Авраам Якович Вайсруб, який також був вчителем юдейського закону в Чоловічому комерційному училищі, Ізраїль Нухимович Солодар, Ліпм. Лейбович Левінсон, Шмуель Іцкович Тувлін та батько Івана (Ізраїля) Кулика Юдель Кулик.

Колишній сусід Куликів Захар Волошенко так описує вчителя Юделя Кулика: «Старий Кулик» (ім'я Юдель) – тиха поважна людина. Він учитель єврейської школи Талмуд-тори. Рано – він з дому, увечері – додому. Його мало видно і мало чути. Іноді крізь відчинене вікно чути – гримне на дітей, щоб не пустували».

У 1914 р. річний бюджет Талмуд-тори складав 5200 рублів. Кількість учнів дорівнювала 260. Правління закладу очолював Шапіра, казною закладу управляв купець Войко Файнштейн, власник готелю «Ново-Європейський». Завідував Талмуд-торою Ізраїль Герненгорн.

Навчання у Талмуд-торі велося державною російською мовою. Хоча Талмуд-тори, були непрестижними навчальними закладами для сиріт та малозабезпечених родин, проте навчання в них російською мовою давало випускникам шанс краще влаштуватися в житті.

Традиційно в єврейських родинх було важливо дати дітям освіту: для хлопців та їхніх родин це було ознакою престижу. Ідеалом і головною метою була підготовка знавців усної Тори, тобто знавців традиційних джерел, коментарів та канонічного корпусу текстів, тому масове виховання хлопчиків – для володіння основами юдаїзму та дотриманням заповідей – було важливим і поширеним у громаді. Зрозуміло, що ідеал був реально досяжним для одиниць. Тому при підписанні шлюбного контракту, якщо хлопець демонстрував значні успіхи, родина нареченої брала на себе обов'язок утримувати молоду родину, допоки наречений вчиться (іноді навіть до трьох років). Дівчатам важливо було вміти вести господарство, тобто вміти прочитати та записати усе, що стосується ведення справ, та знати арифметику. Хлопці отримували освіту в спеціальних навчальних закладах. Хедер, Талмуд-тора, бейт-мідраш, єшива – усі такі місця від самого початку були релігійними й скерованими на отримання навичок із читання, розуміння та коментування текстів. Традиційна освіта дівчат не стосувалася: їх навчали вдома. Як відбувався процес, точно не відомо: можливо, все залежало від батька родини.

У єврейській громаді існувала сімейна традиція: в день, коли хлопчик розпочинав навчання, влаштовували свято. Хлопчика гарно вбирали та пригощали солодощами, аби вивчення Тори асоціювалося з медом.

У Російській імперії сферою традиційної освіти переймалася сама громада, але освітні традиції в кожному регіоні могли відрізнятись. Існували два типи початкових шкіл: для хлопчиків з бідних родин та сиріт були *Талмуд-тори*, а родина, яка могла оплатити навчання, обирала в якості початкової школи *хедер*. Хедери, на відміну від Талмуд-тор, були приватними школами. Навчання зазвичай проходило в одній з кімнат будинку *меламеда* (вчителя). Меламед міг бути запрошеним з іншого містечка, а будинок могла надавати громада. Саме громада й платила меламеду та годувала його. Незважаючи на те, що хедери були приватними закладами, спільнота контролювала дії вчителя. Так, вон обмежувала кількість дітей, що могли навчатися одночасно, вимагала, аби в меламеда були помічники. Але Талмуд-тору насправді теж утримувала громада. Усе, що держава виділяла на інституції, створені для євреїв, фінансувалося з коробкового збору (додаткового податку на кошерне м'ясо), який з єврейської ж громади і знімали. Якщо громада не була зацікавлена у Талмуд-торі, то цим фінансування могло і обмежитись, але якщо громада мала інтерес, збирали додаткові кошти, знову-таки, на утримання габая – старости Талмуд-тори. Чи інших осіб, які періодично перевіряли рівень знань у дітей. У Західній Європі Талмуд-тора вважалася закладом, вищим за хедер. У Російській імперії, де її спробували зробити державним інструментом, лишилася місцем для дітей з бідних родин.

Робота вчителя вважалася достатньо непрестижною й простою, оскільки, на думку спільноти, навчити читати релігійні тексти було легкою справою, це міг зробити практично будь-хто з членів громади. Ускладнювалася робота тим, що на навчанні були діти різного віку, від трьох років до восьми, а іноді й до дванадцяти, із різними можливостями та потребами. Навчання починалося з вивчення *Сидуру* (молитовника на всі дні річного циклу), потім *Тори* (Мойсеєвого п'ятикнижжя) й *Талмуду* (збірки дебатів про правові та релігійно-етичні норми юдаїзму).

Після закінчення початкової школи хлопчики переходили до самостійного вивчення Талмуду в бейт-мідрашах (будинках учення) – в окремо побудованих невеличких «теплих синагогах» або ж, за наявності здібностей, вступали до єшиви. Учні єшиви теж час від часу перебували в бейт-мідрашах, слухаючи там проповіді вчителів з єшиви. Колись єшиви в містечках були дуже маленькі – для двох-чотирьох учнів. Річ у тому, що

єврейська спільнота брала на себе зобов'язання утримувати учня єшиви, тобто надавала йому житло, харчування й купувала необхідні книжки. Посада голови єшиви була престижною, оскільки єшиви очолювали знавці єврейських текстів, які й самі писали книжки з коментарями і вправно коментували чи пояснювали важкі частини текстів. Тільки в XIX столітті єшиви змінилися повністю: вони перетворилися на навчальні заклади із великою кількістю учнів. Змінилася й система навчання: учні почали вивчати повністю увесь Талмуд одночасно, а не окремі розділи (трактати) кожного року. Важливо знати, що навіть після змін єшиви суворо оберігали себе від зовнішнього впливу, залишаючись суто релігійними закладами. Існували різні мережі єшив у Російській імперії – із властивими для них релігійними напрямками всередині юдаїзму. Вірогідно, в Умані переважали хасидські, як і всюди на Правобережжі.

На початку XIX століття при Александрі I почалася загальна освітня реформа. Значна частина населення Російської імперії знаходилася за межами освітньої реформи, наприклад, через кріпосне право, а на всі інші спільноти дивилися як на релігійні, а не етнічні. Законодавство Російської імперії віддавало всі питання, пов'язані з релігійним життям таких спільнот – мусульман, юдеїв, під їхню власну юрисдикцію, зокрема й питання освіти. Разом з тим, саме на євреїв-юдеїв була спрямована найбільша увага законодавців, про що свідчить сама кількість розпоряджень стосовно цієї релігійної спільноти.

Необхідність реформувати єврейську освіту чиновники найвищого рівня пояснювали тим, що всі проблеми створює «погана релігія і вплив талмуду», про які вони реально нічого не знали. Через двадцять років після початку реформи держава переконалася, що євреї неохоче асимілюються, і дійшла висновку, що винні у цьому початкова освіта та меламенти, котрі навчають дітей Талмуду. Водночас про повну асиміляцію євреїв майже ніколи не йшлося: від них скоріше вимагали більш «світського вигляду». Усі ці реформи стосувалися не лише євреїв, і їхня дія на євреїв – це не безкінечний ланцюг утисків, а певна еволюція імперського організму. Хоча можна сказати, що і армія, і освіта були тими сферами, де Росія копіювала Англію та Францію, які більш вдало використали ці інститути для інтеграції різних регіонів та груп суспільства протягом XIX століття.

Розробку плану впливу через освіту на єврейське закрите суспільство поклали на міністра народної освіти Сергія Уварова. Вивчивши досвід Західної Європи, він вирішив, що кардинальні заходи для асиміляції єврейської спільноти недоцільні, цілком достатньо «культурних заходів». У січні 1841 р. Уваров запросив Макса Лілієнталя як консультанта з освітньої реформи. Макс Лілієнталь – на той час директор школи реформістського юдаїзму в Ризі: напівосвічений рабин, прихильник ідей Гаскалі.

Його ідеї викликали спротив традиційної спільноти й навіть прихильників Гаскалі, коли він запропонував ввести податок на меламентів та привезти викладачів з-за кордону. Макс Лілієнталь кілька разів змінював тактику впливу на єврейські громади від загравань до залякувань. Він увійшов до складу комісії, що розглядала проект указу Уварова. Уже в листопаді 1844 р. указ «Про освіту єврейського юнацтва» оприлюднили. Держава започаткувала школи двох розрядів, а також рабинські училища в Житомирі та Вільно для підготовки вчителів і рабинів. У секретній інструкції до указу мовилося про те, що «мета освіти євреїв полягає в зближенні їх з християнським населенням і у викоріненні упереджень, які поширює Талмуд». Наглядачами нових училищ могли бути тільки християни, а меламендам без загальної освіти необхідно було всіляко перешкоджати викладати в хедерах. Тобто реформа хоч і вводила ряд новацій в єврейську освітню сферу, але залишала без змін хедери і їхніх традиційних вчителів – меламентів. Ця історія ще раз підкреслює, що всі ці спроби підірвати єврейську традиційну освіту виявилися марними і фактично провальними. Маскілім у Росії зазнали невдачі, і деякі дослідники взагалі заперечують існування руху Гаскалі у Росії, хоча більшість усе-таки вживає цей термін.

Наступні реформи Александра II в 1860-х рр. мали кращі наслідки для держави. Євреї зробили вибір на користь світської державної освіти – гімназій та університетів, навчалися при цьому державною російською мовою. Рух до університетів серед євреїв почався вже у 1820-х, а з 1882 р. їх без успіху намагались звідти витиснути.

Реформування освіти також відбувалось і в християнських школах. Спочатку реформа забезпечувала безоплатність та безстановість. З 1804 р. в імперії з'явилися парафіяльні школи. Після польського повстання 1830-31 рр. навчання запроваджувалося лише російською мовою. Одним із принципів навчання було повернення до витоків, що базувалися на «чистоті віри, вірності і обов'язку перед государем і вітчизною». При Александрі II була проведена освітня реформа. Її результатом став Університетський статут 1863 р., що визначав порядок роботи університетів імперії і був найбільш ліберальним з усіх університетських статутів дореволюційної Росії. На 1914 р. в Умані було чотири міські парафіяльні училища, Двокласне міське церковно-парафіяльне училище при Єпархіальному відділенні Київської училищної ради, парафіяльне училище при сиротинці Уманського благодійного товариства, Двокласне жіноче міське парафіяльне училище імені Миколи Гоголя.

14. Неіснуючий будинок Фішмана | сквер Черняховського вул. Садова, 20-22

Неіснуючий будинок Фішмана. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Будинок Фішмана. Євреї-меценати в Умані. Уманська єврейська лікарня та богадільня, благодійні будинки, фонди допомоги. Місце будинку Фішмана: нашарування історичних пластів і пам'ятей. Пам'ятник Черняховському. Пам'ять про будинок Фішмана. Чому уманці пам'ятають будинок, якого давно не існує?

Якщо спускатися вулицею Садовою, за будівлею Талмуд-тори, розкинувся сквер із пам'ятником двічі Героєві Радянського Союзу генералу армії Івану Даниловичу Черняхівському. Проте кожен уманець знає це місце як будинок Фішмана.

На початку ХХ ст. однією з окрас Умані та її центральної вулиці Садової був двоповерховий будинок Натана Фішмана. Садиба вирізнялася великими дерев'яними сходами, вікнами й просторою терасою з колонами. Був тут і вихід в сад, де росли сосни, кедри, дуби. Як згадувала Надія Суровцова: «Будинок був окрасою міста – решта не могла рівнятися з ним. Власник, як оповідали, був сином магната князя Радзивіла та його коханки, єврейки незвичайної краси. Сам Фішман був дуже гарний обличчям, поставою. Він часто сидів у кріслі на своїй терасі, а біля ніг у нього лежав величезний породистий пес». Натан Фішман був одним із найзаможніших уманців початку ХХ ст.: орендарем уманського цирку-театру, біля якого ми зупинилися і згадували мистецькі кола Умані початку ХХ століття, власником кількох фабрик і лісових складів. Натан Фішман, згідно з єврейською традицією, займався благодійністю, допомагав у навчанні сиротам та дітям бідних євреїв.

У єврейському традиційному суспільстві благодійність була однією з важливих цінностей. У Талмуді благодійність позначається словом «цдака», що дослівно перекладається як «справедливість». На думку мудреців, цдака за важливістю дорівнює решті заповідей, оскільки той, хто бере, отримує матеріальне, а той, хто дає, – духовне. Сучасні форми благодійності закладалися ще в середньовіччі, коли єврейська спільнота стежила за видачею одягу та харчування бідним, допомагала вдовам та сиротам, забезпечувала посагом бідних наречених, ховала бідняків за свій кошт.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. більшість єврейських спільнот утримувала безкоштовні їдальні для бідних, місця, де вони могли переночувати, лікарні тощо. Кошти на це забезпечувалися за рахунок податків, які збирала спільнота, допомагали також багаті євреї, котрі займалися благодійністю. Власне, в першій чверті ХХ ст. в Умані існувала Єврейська лікарня та богадільня (вул. Гражданська – стара назва) на 35 ліжок. У богадільні мешкали двадцятьоро літніх людей обох статей. Очолював наглядову раду закладу Йона Якович Френкель, до її складу також входили Бернштейн та Грінвальд. Йона Френкель був і в правлінні Талмуд-тори, очолював Товариство єврейської дешевої їдальні, Уманське єврейське благодійне товариство, що, за календарем-довідником на 1914 р., забезпечувало тих, хто потребував, дешевими дровами взимку та матеріальною допомогою на Пасхальні свята.

У Базилянському провулку в колишньому будинку Дорфмана діяла Амбулаторія товариства «Бікур Хойлім» з аптекою, котра тільки у 1913 р. видала 12 000 номерів ліків безоплатно, а за десять місяців того ж року прийняла понад 3000 хворих.

Серед благодійних товариств слід виокремити ті, що опікувалися сиротами обох статей та забезпечували дітям навчання в ремісничих школах. Наприклад, Товариство опіки над бідними сиротами-євреями м. Умані (існувало з 1908 р.) утримувало гуртожиток для двадцятьох дівчат, навчало їх грамоті (читанню, письму та арифметиці), а також ремеслу дамських кравчинь, майстринь пошиття панчо та корсетів. Окрім того, товариство забезпечувало сорок сиріт, як дівчат, так і хлопців, одягом, взуттям та грошима на харчування.

Проте серед відомих євреїв-меценатів Умані найкраще в пам'яті міста збереглося ім'я Натана Фішмана. Хоча будинку, в якому він жив, нема понад сімдесят років, а з 1920 р. він Фішманові не належав. Протягом ХХ ст. на цьому місці розташовувався і відділ соціального забезпечення революційного комітету Уманщини, і комісаріат з відділом народної освіти, і будинок Червоної Армії, і цвинтар для німецьких солдат, і, нарешті, сквер та пам'ятник Іванові Черняхівському. Більшість місцевого населення Умані загинула протягом Другої світової війни, проте народна пам'ять уже сто років пов'язує

сквер із іменем Фішмана й наполегливо пропонує називати це місце «будинком Фішмана».

Крім Фішмана, в народній пам'яті уманців залишилися згадки про інші помітні постаті євреїв – власників справ та будинків, банкірів, меценатів та купців. Проте бідні євреї з неї повністю зникли, що, в свою чергу, живить міф про існування виключно багатих євреїв у містечках України. Хоча більшість євреїв на цих територіях були на межі бідності.

15. Будинок Івана (Ізраїля) Кулика вул. Комарницького, 6

Іван Кулик у 1928 р. Джерело: Письменники Радянської України: альбом портретів, 1928

Іван Кулик – єврейський чи український письменник? Будинок Кулика. Стирання пам'яті. Ким був Кулик для міста в радянський час і ким є зараз?

Ми стоїмо на розі вулиць Пушкіна та Комарницького. Сучасна вулиця Комарницького пов'язана з іменем Ізраїля Кулика – хлопчика з традиційної єврейської родини, сина

вчителя Талмуд-тори, який з дитинства володів трьома мовами (їдиш, російською та українською), людини, котра захопилася ідеями рівності, класової боротьби, соціалізму. Автора, який писав українською мовою, емігрував у Сполучені Штати, звідки повернувся в радянську Україну, захоплений пролетарськими ідеями і побудовою нової країни, підтримав ідеї коренізації, був безпідставно звинувачений у єврейських погромах, а згодом арештований та вбитий як український націоналіст. Діяча, який був двічі декомунізований: спочатку фізично знищений радянським урядом, а зараз стертий з пам'яті та простору міста українською владою.

З 1959 р. й до 2016-го вулиця Комарницького називалася на честь українського радянського письменника Івана Кулика. Саме на цій вулиці (коли вона була ще Крутим провулком) оселилася після переїзду зі Шполи родина Куликів. Як зазначено в книзі дослідника східноєвропейського єврейства професора Північно-Західного університету в Чикаго Йоханана Петровського-Штерна «Анти-імперський вибір», коли вулицю назвали іменем Івана Юліановича Кулика, друг його дитячих літ зауважив: «Мені лише трохи дивно і незрозуміло, чому Іван Юліанович, а не Ізраїль Юделевич, бо я дуже добре пам'ятаю його вдачу і запевняю, що ніколи він ні роду свого, ні походження не цурався».

Протягом процесу декомунізації в сучасній Україні вулицю – абсолютно безглуздо і безпідставно! – перейменували на честь Комарницького. Згідно з історичною довідкою Уманської міської ради, Комарницький Микола Федорович (1899–1984) – уманський історик, краєзнавець та бібліограф. Зробив внесок у дослідження історичного минулого Уманщини. У рамках декомунізації з будинку, де мешкав Іван Кулик, навіть демонтували меморіальну дошку. Сам будинок його мешканці перебудували, хоча ще можна побачити невеличку «історичну» частину першого поверху.

Але хто такий Ізраїль Юделевич Кулик і як він перетворився на Івана Юліановича? Чому він був героєм у радянські часи, адже його ім'ям назвали вулицю, і чому зараз немає жодних його слідів у місті?

Іван Юліанович Кулик (Ізраїль бен Єгуда Кулік) народився 13 січня 1897 р. в традиційній єврейській юдейській родині в містечку Шполі на півдні Київської губернії. Наприкінці 1890-х рр., коли батькові Ізраїля Кулика – меламеру (вчителю) в хедері – почали дедалі менше дітей віддавати на навчання, родина опинилася в скруті. 1900 р. Кулики переїхали до Умані. Їхній сусід Захар Волошенко описував побут родини.

«Номер два» [Крутий провулок] – це домоволодіння пані Крахмалюкової, або мадам Крахмалюк (а між собою, як про третю особу, просто Крахмалючка). Три будинки: два під бляхою, один під соломою [...].

В домах «квартиранти». Кожен дім на дві квартири. Дехто з жильців ще від себе здає куток «со столом» якому-небудь самотньому. Отже, людей багато. [...] Жили квартиранти у Крахмалюкової і подовгу – років по десять і довше. До таких старожилів слід залічити дві родини – Кулики і Беренсони. Родина Куликів – «старий Кулик» (ім'я Юдель) – тиха поважна людина. Він учитель єврейської школи Талмуд-тори. Рано – він з дому, увечері – додому. [...] Господиня дому, «стара Куличиха», дає раду в хаті. Завжди її можна бачити зі спицями і панчохою – до старих халявок доплітає нові ступні. Щоп'ятниці, напередодні «шабесу», пекла булки, коржики на олії, посипані зверху цукром, і варила щуку – фаршировану з перцем».

(Йоханан Петровський-Штерн. «Анти-імперський вибір», С. 96)

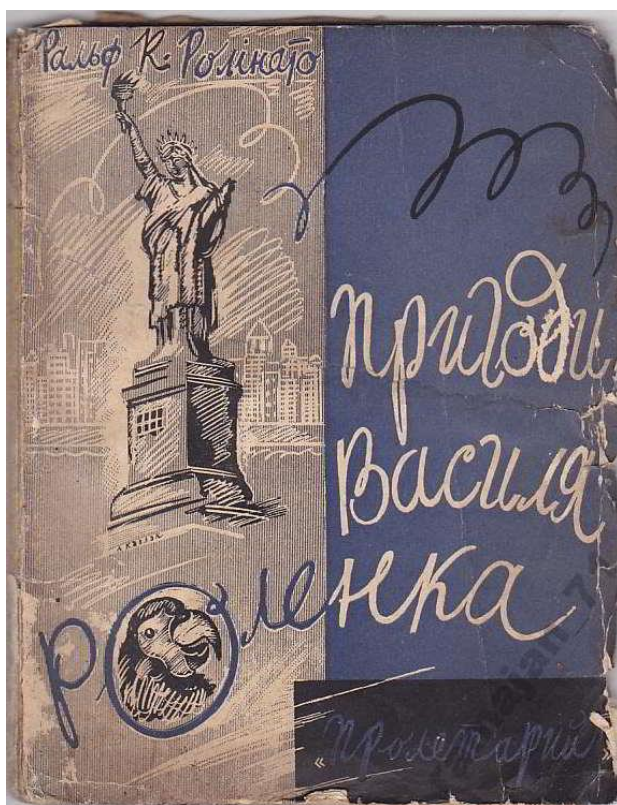
Ізраїль Кулик потрапив в Умань у трирічному віці, саме тут він формувався як особистість, тут формувалася його ідентичність. У чотири роки він уже навчився читати. У вісім захопився ідеями революції. Носив записки та їжу старшому брату Йосипу та іншим політичним в'язням в уманську в'язницю.

Навчався Ізраїль Кулик у двокласному міському училищі – російською мовою. Загалом на початку ХХ ст. усе навчання, навіть в приватних єврейських школах чи хедерах провадили, використовуючи державну мову, а не жаргон, як тоді називали їдиш. На прогулянки хлопець ходив у Софіївку й саме там познайомився з українським хлопцем Василем. Імовірно, що від нього Ізраїль Кулик навчився української мови та зацікавився українською культурою.

У підлітковому віці Кулик захоплювався мистецтвом та етнографією. Але якщо єврейські етнографи зверталися до теми містечка (штетлу), то Ізраїля цікавило українське село. Це дуже дивно, оскільки і виховання хлопця, і його оточення були російськомовними. Захар Волошенко згадує, що «в родині Куликів і малі, і великі – всі говорили по-російськи, без жодного акценту». Юний Ізраїль ходив українськими селами, змальовував настінні розписи, кахлі, орнаменти на писанках, занотовував українські народні пісні, веснянки, колядки, щедрівки. Українська Умань також подобалася Ізраїлю Кулику більше, ніж єврейська. Українське минуле видавалося героїчним, а єврейське – ні.

З 1910-х рр., коли Кулик розпочав свій літературний шлях, він підписувався українським псевдо – Роленко, іноді Ролінато. Тоді ж він вирушив до Одеси навчатися в художньому училищі. Провчився півтора року й повернувся додому через матеріальну скруту. У 17 років пішов працювати декоратором у мандрівну трупу Суходольського. Уманська газета «Провинциальный голос» повідомляла, що «декорації майже всі заново написані художником Ролінато».

У 1914 р. Кулик разом із двома мільйонами інших євреїв виїхав до Америки. На початку

Обкладинка автобіографічного роману «Пригоди Василя Роленка» Івана Кулика

ХХ століття євреї масово залишали Російську імперію у пошуках кращого життя. Вони намагалися знайти краще місце для заробітку, де спокійніше, без погромів, які в ті часи були розповсюдженими в Російській імперії.

У своєму автобіографічному романі «Пригоди Василя Роленка» (1929) письменник згадував, що Америка абсолютно не схожа на країну, яку описує Фенімор Купер чи Майн Рид. Аби заробити на життя, Кулик працював у Вілкс-Беррі, центрі вугільної промисловості в Пенсильванії. Він був «дор боєм»: сидів на платформі останньої вагонетки і зачиняв двері за мулами, що тягли вагонетки з вугіллям зі штолень до ліфтів. В Америці Кулик проявляє себе як атеїст, космополіт та марксист. Він починає дописувати в газету «Новый мир». Колеги з редакції познайомили Кулика з Миколою Бухарініним (1888–1938).

Ліві соціалістичні погляди нового знайомого визначили світогляд письменника.

В еміграції Кулик формує власне тлумачення класової боротьби з огляду на національну ідентифікацію: і єврейську – відповідно до походження, і українську – відповідно до уподобань.

Після подій лютого 1917 р. Кулик повертається через Японію до Росії і прямує в Умань. Тут він промовами запалює серця уманських робітників, долучається до формування

більшовицької організації. Рідне містечко швидко стає замалим для діяльності Кулика, і він вирушає в Київ, де очолює газету «Пролетарская мысль», стає активним більшовиком. Протягом революції Кулик зорганізував військовий загін добровольців та діяв із ним трохи південніше Києва. Після двох поранень покинув фронт.

Восени 1919 р. Кулика було призначено членом Оргбюро Комуністичної партії Східної Галичини та Буковини, а вже в грудні він нелегально перетинає кордон, аби провадити підпільну революційну боротьбу в Західній Україні. Під іменем Василя Роленка його заарештовують і садять у в'язницю, де він майже рік провів серед українських соціалістів. 1920 р. його обміняли на полонених поляків. У в'язниці Кулик пише збірку «Мої коломийки» – українською мовою.

У 1920-х рр. Кулик розвивається як літератор та крокує вгору політичною драбиною. Він вірить у поєднання комунізму та українського відродження. Українську мову вважає мовою деколонізації, а революцію – інтернаціональною справою. Кулик стає одним із перших речників українізації. Свої погляди він описує як «могутній процес будівництва нової культури в українських національних формах, але з класово-пролетарським змістом та універсально-всесвітнім обсягом». Тепер він помітна фігура в літературному процесі. У 1934 р. під час заснування Спілки радянських письменників України Кулика обирають першим головою спілки.

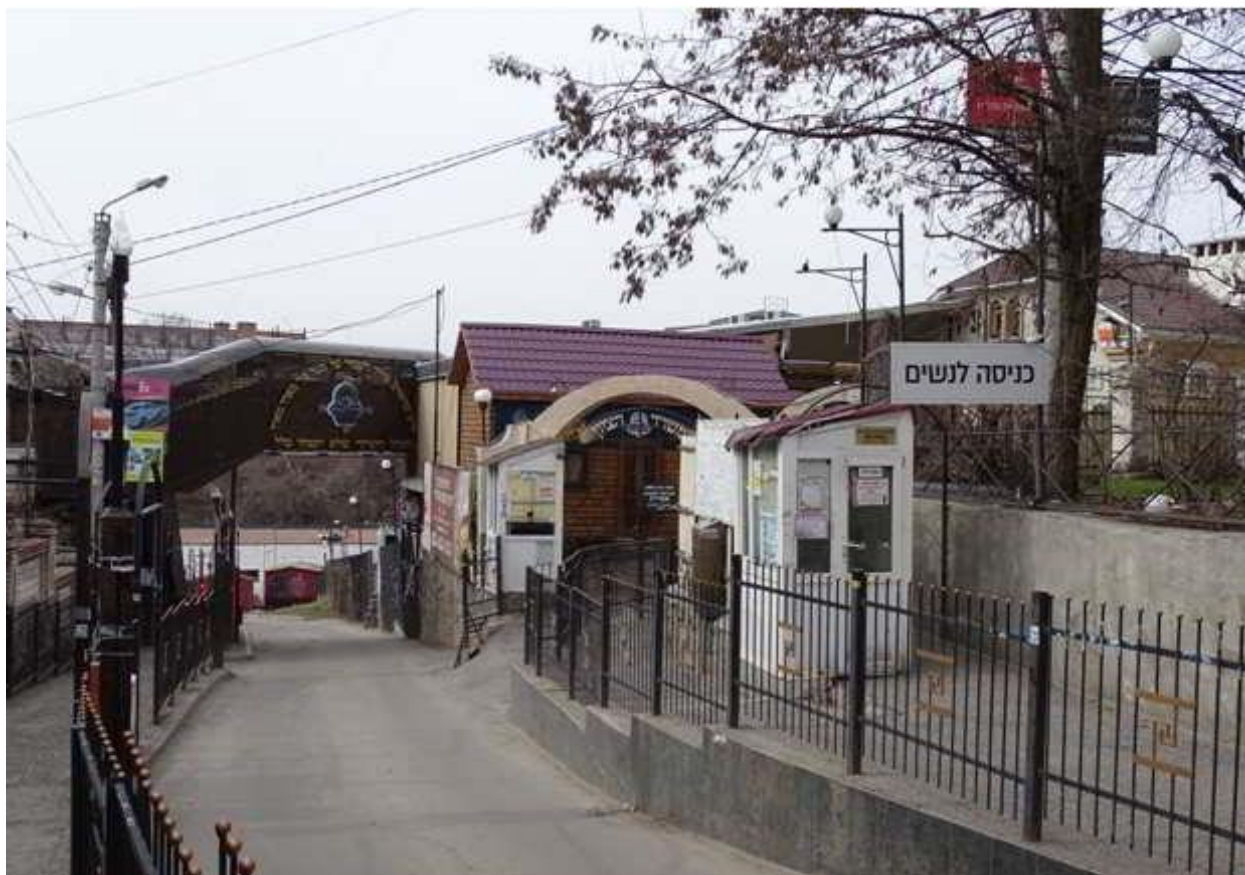
Уже за два роки Радянський Союз охопив Великий терор: численні хвилі арештів, страт, заслань... Радянська Україна як прикордонна республіка, у лояльності якої сумнівався уряд, потрапила під пильну увагу Сталіна. У 1937–1938 рр. в Україні заарештували 270 тисяч осіб і майже половину з них стратили. Серед заарештованих в Україні були політичні лідери, керівники державного та чекістського апарату, які до цього проводили українізацію країни.

Улітку 1937 р. Кулика також заарештували – на підставі звинувачення в участі у антирадянській організації та шпигунстві на користь іноземних розвідок, куди він буцімто був завербований протягом роботи у Монреалі в 1924 р. Письменника визнали винним Кулика, засудили до смертної кари. Вирок виконали через кілька днів, хоча в радянських довідниках роком смерті вказано 1941. Незадовго до страти Кулика стратили і його дружину Люціану Піонтек (1899–1937) – українську поетку, яку також звинуватили у шпигунстві.

5 березня 1953 р. помер Сталін – епоха Великого терору скінчилася. З приходом до влади Микити Хрущова почалася десталінізація. Хрущов звинуватив Сталіна у порушенні принципів соціалістичної законності та проведенні кривавих чисток партійних лав. Багато колишніх керівників України були політично реабілітовані. 12 грудня 1956 р. військова колегія Верховного Суду СРСР переглянула справи і через відсутність складу злочину припинила їх. За три роки Івана Кулика повернули в Умань на вулицю, де він мешкав: його іменем назвали цю вулицю, а на будинок повісили меморіальну дошку. 57 років по тому Кулика, до цього звинуваченого в антирадянській діяльності, знову видалили з історії України і міста. Тепер – як більшовика, у зв'язку з декомунізацією.

«Проблема подвійного «затирання» літератора з історії Умані чи ширше, історії України, має два рівні. Перший – наскільки проведені декомунізаційні заходи обговорювалися з суспільством, зокрема питання щодо персони Кулика у випадку уманської громади. Одним з критичних зауважень щодо політики декомунізації якраз і було те, що нерідко її реалізація відбувалася в дусі радянських пропагандистських кампаній, для яких швидкість реалізації та звіт нагору про досягненні відсотки були важливішими за саму ідею. Інший проблемний момент – спроба цілковитої обструкції стосовно всього, що було пов'язано з радянським періодом. В обидвох випадках експертна думка і громадське обговорення були б адекватною відповіддю на виклик – упорядкування міського простору і вписання в нього тієї чи іншої персоналії і радянського періоду міста загалом».

16. Могила ребе Нахмана вул. Григорія Косинки, 1

Вхід до огелю (споруди над могилою) ребе Нахмана, сучасний вигляд. Автор: Роман Цебрівський, 2019

Історія ребе Нахмана. Загадка про його перший візит до Умані, казкові сюжети.

Місто Умань відоме в Україні та за її межами завдяки парку Софіївка: від моменту заснування парк притягував до себе відомих і невідомих нам людей, місцевих і подорожуючих, людей різних статків, представників різних релігій, поетів, письменників, художників. За кожної влади парк змінював назву, проте залишався центральним об'єктом міста. Але щороку восени Умань привертає до себе увагу хвилею єврейських паломників, які приїздять відвідати могилу ребе¹ Нахмана – засновника Брацлавського хасидизму. Телебачення різних країн передає новини з одного з найбільших центрів єврейського паломництва світу.

Ребе Нахман з Брацлава народився в Меджибожі у відомій хасидській родині в рік першого поділу Польщі. Він – правнук засновника хасидизму Бешта (Ізраеля, сина Елієзера, відомого цадика Баал Шем Това (1699–1760)). Від народження хлопчик знав, що в нього є особлива місія. Він починає збирати довкола себе людей, яких зосереджує на собі й своїй особливій ролі в історії. Він бачить себе провісником приходу месії, іноді навіть самим месією. Навіть каже, що якби він жив за часів рабі Шимона бар Йохая (котрий, за традицією, написав книгу Зогар – одну з найважливіших у хасидизмі), то він би очолив коло його найкращих та найближчих учнів.

Отже, ребе Нахман завжди підкреслював власну унікальність, вважав, що він більш значущий за Мойсея та рабі Шимона бар Йохая, він останній, і його вогонь палатиме до

¹ Тут і далі автор вживає наступні терміни у значеннях: «ребе» – духовний лідер певної течії хасидизму, «рабі» або «рабин» – чоловік, що отримав «сміху» (документ, на підтвердження звання рабина), «реб» – шанобливе звернення до чоловіків в єврейській традиції

приходу месії. Такі радикальні думки викликали негативне ставлення з боку інших хасидів. На це ребе Нахман завжди відповідав, що діями цих хасидів керує нечистий.

Одразу після святкування повноліття (у єврейській традиції для хлопчиків це 13 років) Нахман одружився з донькою заможного єврея з Гусятина – реб Ефраїма. Протягом п'яти років молода родина мешкала в домі батьків дружини та за їхній кошт. Як ми вже зазначали, така практика була доволі поширена.

У 1790 р. 18-річний рабин разом із родиною переселяється до містечка Медведівка поблизу Києва. Під час святкування Песаха 1798 р. ребе Нахман прийняв рішення відвідати землі Ізраїлю. Він продав усе майно та через місяць разом із учнем вирушив до Миколаєва, згодом – до Одеси та Стамбула. У Стамбулі затримався через війну між Туреччиною та наполеонівською Францією. Османи не дозволяли євреям перетинати море через – у зв'язку з небезпекою з боку французького флоту. Ребе Нахман кілька місяців чекав дозволу залишити Стамбул. Метою подорожі рабина було виконати велике виправлення, ми досі не знаємо, що він мав на увазі.

У землях Ізраїлю турецька влада не дала йому зійти з корабля у порту Яффо: ребе Нахман дуже виділявся завдяки одягу та довгим пейсами, виникла підозра, що він французький шпигун. Тільки в Хайфі за кілька днів до Новоріччя рабин зійшов на берег. Відомо, що коли він пройшов чотири кроки на землях Ізраїлю, то сказав, що здійснив місію й може спокійно повертатися додому. Проте ще цілу зиму провів в Твері у рабина Авраама з Калиска, учня Магида з Межерича. Ребе Нахман також був у місті єврейських містиків Цфаті, в Акко, проте не в Єрусалимі. У 1799-му він повернувся до родини в Медведівку. За рік переїхав до Златополя, а в серпні 1802 р. – до Брацлава Подільської губернії.

Власне, дорогою до Брацлава ребе Нахман уперше потрапив до Умані. Він відвідав єврейський цвинтар та могили євреїв, загиблих від рук гайдамаків під час Уманської різанини 1768 р. Після відвідання цвинтаря ребе заповів поховати його саме в цьому місці, оскільки «душі померлих за віру вже чекають на нього».

Окрім єврейського цвинтаря і трагедії, яка трапилася в Умані, ребе Нахмана вразив парк Софіївка так сильно, що він назвав це місце «раєм на землі». На жаль, нічого не відомо про місце, де жив ребе Нахман протягом свого першого візиту до Умані. Деякі науковці припускають, що в Умані він зустрічався з єврейськими просвітниками, а також із освіченими неєвреями. Розмови з ними вплинули на світогляд ребе Нахмана, і деякі сюжети тих часів навіть потрапили в його тексти. Ребе Нахмана надихали також автобіографічні й історичні джерела, фольклор, Луріанська кабала та книга Зогар, Тора та Талмуд і навіть сновидіння.

Кожен свій крок ребе Нахман пояснював дуже містично. Навіть коли він потрапив до Львова на лікування, він говорив не про традиційну медицину, а пов'язував лікування із чимось надприродним та чудесним. Розробив концепцію особистої молитви – до цього найсильнішою молитвою вважалася тільки спільна молитва десятих чи більше повнолітніх чоловіків, які уособлювали голос спільноти. Власні думки ребе виклав у книзі «Лікутей могоран» («Повчання ребе Нахмана»), що побачила світ у 1808 р. й стала однією з найкращих книжок єврейської містики. Він писав казки-притчі на різноманітні месіанські сюжети, проте майже всі казки були з відкритим кінцем, оскільки месіанські часи ще на настали. Це було незвичне явище в хасидському світі, зазвичай історії писали про рабинів, цадиків, їхніх учнів, проте аби сам цадик писав казки – це було новаторство. Проте ці тексти були надбанням виключно невеличкої групи брацлавських хасидів, допоки в 1900 р. Мартін Бубер не переклав їх німецькою мовою, додавши закінчення, й не вписав у книгу «Приховане світло» – в ключові розповіді про ребе Нахмана.

Незважаючи на великий спадок текстів, які належать ребе Нахману, власноруч написаних ним є лише два – це листи. Сама ж бібліотека брацлавських хасидів є надзвичайно

великою, проте писав тексти ребе Натан. Протягом останніх восьми років життя ребе Нахмана, коли ребе Натан мав можливість супроводжувати його, він записував усе, що говорив учитель. На жаль, довго супроводжувати вчителя ребе Натан не міг. У своїх щоденниках він згадує, що його дружину обурювало прагнення чоловіка скрізь бути із цадиком, вона вимагала його присутності вдома, у Немирові.

Незадовго до смерті ребе Нахмана померли його дружина та двоє синів, котрі хворіли на сухоти. Сам ребе поїхав до Львова, аби зцілитися. В останні роки життя у нього було близько тридцяти учнів-послідовників. Після всіх життєвих трагедій ребе переїхав до Умані й оселився біля єврейського цвинтаря. Відомо, що за декілька Субот до його смерті до нього приїхали близько двохсот відвідувачів, проте це не були брацлавські хасиди, а просто люди, що хотіли послухати мудреця.

Ребе Нахман помер у віці 38 років. Про його смерть у щоденнику написав ребе Натан – близький учень. Щоденник видали у 1903 р. у Львові. А сама смерть описана на десятих сторінках: ребе Натан був поруч з учителем в останні хвилини його життя та виклав на письмі їхній внутрішній діалог, хоча вони не промовили одне одному жодного слова.

17. Район паломництва хасидів

вул. Східна, Пушкіна, Комарницького, русло річок Кам'янка і Уманка

Район паломництва хасидів, сучасний вигляд. Авторка: Олена Андронатій, 2019

Хасидизм. Брацлавські хасиди: революція в хасидизмі, або учні мерця. Початок паломництва 1810–45 рр. Феномен паломництва. Новий єврейський квартал. Впливи. Паломництво чи місце для життя. (Не)Інтеграція сучасних євреїв у сучасне життя міста. Іврит у сучасному житті: освіта, бізнес, медицина, побут. (Не)Пам'ять про єврейську історію міста.

Аби зрозуміти, чому постав сучасний єврейський квартал Умані, необхідно не тільки знати історію засновника Брацлавського хасидизму ребе Нахмана, але й звернутися до історії хасидизму – течії юдейського релігійного ентузіазму, що виникла на Поділлі та Волині в другій половині XVIII ст.

Появу хасидизму пов'язують із діяльністю Ізраеля, сина Еліезера (1699–1760), відомого під іменем Бешт (скорочено від Баал Шем Тов, букв.: «майстер доброго імені»), мандрівного кабаліста-містика, цілителя, який, після довгих мандрівок, у тому числі Галичиною та Карпатами, оселився у 1740 р. в подільському містечку Меджибожі. Ми не знаємо достеменно, як він виглядав: портрет, на якому він нібито зображений, насправді є портретом Баал Шема з Лондона, якого звали Хаїм Шмуель Яків Фальк (1708–1782).

Бешт пропагував революційну ідею, що Всевишній присутній у кожній речі світу. Знайти божу іскру в іншій людині, речі або явищі, пояснити її зміст, піднести її над її власною матеріальністю та відсвяткувати це відкриття – одне з завдань хасидського духовного пошуку. Саме цей пошук сформував хасидизм, який з екзотичного явища на маргінесах єврейської спільноти перетворився на центральне соціо-релігійне явище у самому центрі східно-європейської юдейської громади. Бешт, хоча й вважається засновником хасидизму, не заснував власної ешиви (талмудичної академії), та не мав формальних учнів.

Його послідовник Дов Бер, Магід (проповідник) з Межерича (1704–1772) зібрав групу молодих та освічених євреїв та розпочав систематично вчити їх новому хасидському розумінню реальності й єврейських класичних текстів, ритуалам. Його учні, серед яких були Шнеур Залман з Ляд, Арон з Карліна й Леві Іцхак з Бердичева, почали розбудову хасидизму як широкого соціо-релігійного руху, який захопив десятки тисяч євреїв тогочасної східної Польщі, невдовзі – Російської імперії. Їхня діяльність викликала спротив традиційної релігійної еліти, які оголошували хасидам «херем» (відлучення від спільноти). Проте навіть усі нововведення – елементи сефардської літургії (пов'язані з кабалістами Святої землі), інший погляд на молитву як на медитативну практику – не відвернули від хасидів нових прихильників. За чверть століття (до 1800 р.) успішно довели, що дбають про громаду та традиційні юдейські заповіді, а не тільки про свої новітні ідеї та практики.

Вони заснували хасидські «двори», навколо яких групувалися їхні прихильники і куди за благословенням, зціленням чи порадою приходили представники всіх верств єврейського населення. У центрі хасидського двору постав «цадик» – духовний лідер хасидської течії, завдяки наближенню до якого будь-який єврей мав змогу наблизитись до Всевишнього – непересічний привілей, яким досі користувалися хіба що знавці Талмуду, представники єврейської релігійної еліти. Навколо таких дворів виникли найважливіші напрямки в хасидизмі, пов'язані з містечками, де мешкали хасидські лідери. Так наприкінці XVIII – початку XIX ст. розвинулися Чорнобильський, Макарівський, Ружинський, Горностайпольський, Сквирський, Тальнерський, Белзький та багато інших напрямків, серед яких постав і унікальний Брацлавський хасидизм, названий за містечком Брацлав, який до поділів Польщі був центром Брацлавського воєводства. Саме в цьому містечку оселився ребе Нахман – правнук Баал Шем Тоба – на початку XIX ст., тут його почали називати «рабин з Брацлаву» (на їдиш «бресловер ров») і саме тому, навіть коли він переїхав перед самою смертю до Умані, його продовжували називати Нахманом з Брацлаву, а його течію в хасидизмі – брацлавською.

До появи Брацлавського хасидизму ми можемо говорити про течії, де були присутні тільки живі лідери, що навчали учнів, засновували чи продовжували існування дворів, давали благословення та життєві поради, зцілювали тощо. Коли такий лідер помирав, його наслідував син (не обов'язково старший) або, до кінця XVIII ст., учень. Проте не у випадку брацлавського хасидизму. Власне, брацлавський хасидизм постає після смерті ребе Нахмана – коли його писар й співрозмовник реб Натан з Немирова (1780–1845)

селиться в Умані неподалік старого єврейського цвинтаря, засновує молельню брацлавських хасидів і формулює доктрину та ритуали хасидизму без живого лідера. Такий підхід викликав обурення серед інших хасидів і призвів до відвертих знущань над брацлавськими хасидами, які одразу опинилися на маргінесі.

Незважаючи на зневагу інших, в тому числі й деяких послідовників самого ребе Нахмана, реб Натан формулює основні принципи брацлавського хасидизму. Він починає друкувати тексти ребе Нахмана, створює нові ритуали та нову теологію. Наприклад, пише текст на основі праці «Тіккун клалі» («Загальне виправлення»), який треба читати на могилі ребе Нахмана під час паломництва в Новоріччя (Рош Га-Шана) – зазвичай це вересень-жовтень – і друкує його. У цьому тексті є невеличка передмова, де реб Натан вказує, що незадовго до смерті ребе Нахман сказав, що для кожного, хто прийде на його могилу, дасть подаяння та вимовить десять псалмів, ребе Нахман вчинить благу справу, тобто витягне з геєни. Сьогодні це – класичний текст Брацлавського хасидизму.

В основу іншого ритуалу покладено вислів ребе Нахмана, що його хасиди мають приїхати до нього саме в Новоріччя (Рош Га-Шана), він не вказував, аби хасиди приїжджали після його смерті. Проте реб Натан вважає, що якщо цадик помер, його могила може слугувати євреям замість живого лідера, тобто стати культовим місцем. Це нововведення, якого досі не було в єврейському світі. Тобто ребе не зовсім помер, він живий в якомусь іншому місці, і до нього треба дістатися, встановити з ним зв'язок. Це призводить до розвитку складної теології, яку р. Натан викладає багатим івритом, навіть багатшим за той, що його використовують єврейські просвітники.

Є книжки, є практичні повчання (ритуали), є учні – усе разом символізує померлого, але живого цадика. Така теологія викликає заперечення та обурення. Навіть інші учні ребе Нахмана звинувачували реб Натана у сабатіанстві (після смерті Шабтая Цві – лідера руху сабатіанства, який встиг перейти в мусульманство, його учні також створюють ідеологію месії, що повернеться). Тобто ідеї реб Натана перегукуються із ідеями, які в єврейському світі вважались єретичними.

До останніх своїх днів реб Натан розвиває нову містичну теологію та етику. Після нього не залишається учнів, проте залишаються різні групи брацлавських хасидів в Умані, Польщі й навіть землях Ізраїлю, які мало контактують між собою, не залучають нових членів до спільноти й існують у закритому, практично сімейному колі. Це продовжується до початку ХХ ст., коли дві події змінюють хід історії. З одного боку, про ребе Нахмана починає писати Мартін Бубер, перекладаючи та дописуючи його казки німецькою мовою. З другого – саме польська група брацлавських хасидів розпочинає радикалізацію теології й залучає нових молодих прихильників з інших напрямів хасидизму.

У 1900 р. існувало три групи брацлавських хасидів: на польських територіях, які після поділів відійшли до Російської імперії (Варшава), та Австро-Угорщини (Люблін), в землях Ізраїлю (Хайфа і Цфат) та Умані.

Хасиди з земель Ізраїлю говорять, що ребе Нахман – це втілення рабі Шимона бар Йохай, тому не обов'язково їздити на могилу до Умані, а треба, навпаки, відвідувати гору Мерон, де похований рабі Шимон бар Йохай. Одним із центрів Брацлавського хасидизму стає Єрусалим, до цього такими місцями були Цфат, Тверія та околиці гори Мерон. Це була дуже бідна спільнота. Науковцям відомий щоденний опис життя брацлавських хасидів Єрусалиму з 1913 до 1945 р., який створив Шмуель Горовіц за завданням Гершона Шокена, колишнього німецького багатія та видавця, який цікавився рукописами брацлавських хасидів). Цей опис зберігається у бібліотеці Шокена в Єрусалимі.

Уманські брацлавські хасиди охороняють могилу ребе Нахмана, запалюють там свічки, моляться. Вони збирають пожертви, аби підтримувати свою діяльність. Їм також передають листи, адресовані могилі ребе Нахмана з проханнями про благословення – це

нова традиція серед євреїв, яка виросла з іншої традиції передавати листи живому цадику. Серед уманських хасидів відомий Альтер Теплікер, який в 1904 р. видає збірку молитов, що й досі є однією з найпопулярніших книжок Брацлавського хасидизму. Він монтує цитати з текстів ребе Нахмана та реб Натана в один текст з акцентом на особисту індивідуальну молитву. Мета цієї книги – надати поштовх до складання власної молитви.

Брацлавські хасиди пишуть не тільки молитви, також є значний корпус віршів (пісень). Вони – езотеричні та містичні.

У 1904-1906 рр. у Варшаві починається ренесанс Брацлавського хасидизму. Багато молодих хасидів з інших напрямків починають переходити до брацлавських, це здебільшого протест проти загальних тенденцій в хасидизмі початку ХХ ст. Ці загальні тенденції тяжіють до залучення лідерів хасидських дворів до внутрішньої єврейської політики, виступів проти сіонізму, відсутності відповідей на запитання, що ставить перед молоддю модерний світ. У брацлавському хасидизмі соціальні рамки мобільні, кордони достатньо відкриті, можна увійти в нього або вийти, немає ієрархічної драбини й беззаперечного авторитету живого лідера.

У Польщі живуть три лідери Брацлавського хасидизму: Арон Лейб Цигельман, Іцхак Брайтер та Іцхак Меєр Корман – вони друкують книжки, відкривають будинки навчання, які відкриті абсолютно для всіх чоловіків-євреїв, куди запрошують усіх, незалежно від їхніх політичних, соціальних чи релігійних уподобань. Окрім того, вони друкують нові тексти, вводять їх у канон, запроваджують нові ритуали і ще більше радикалізують теологію.

Арон Лейб Цигельман передруковує усю класику ребе Нахмана та реб Натана, видає брошури з бібліографією. Наприклад, з 1910 р. до 1928 р. він надрукував 50 000 примірників. «Тіккун клалі» він видав накладом у 1500 екземплярів. Це дуже велика кількість примірників, оскільки у світі ще навіть не існує стільки брацлавських хасидів. Виникає запитання, чому він це робить. Відповідь проста – аби небрацлавські хасиди знайшли таку книжку, прочитали її та прийшли до спільноти Брацлава. Ця ідея спрацьовує й приводить усе більше нових послідовників. У 1928 р. він видає книгу про особливості відвідування могили цадика. Він практично описує, як правильно бути прочанином, що і як робити на могилі.

У ці часи було дуже важко дістатися могили в Умані, особливо якщо ти живеш у Польщі. Хасиди нелегально проходять кордони між Польщею та Радянською Україною, аби хоча б один раз в житті відвідати могилу, приносять торби із записками та листами, які треба передати на могилу, потім повертаються назад. Такі листи були відкритими, їх іноді читали й навіть переписували інші хасиди. Нелегальний перетин кордону – ризикована справа, деякі хасиди гинули в дорозі, про що є свідчення. Частину листів не доставляють до могили, і зараз науковці мають можливість ознайомитися з деякими вцілілими листами або їхніми копіями, що передавалися від покоління до покоління у брацлавських родинах.

Складність відвідування могили полягала не тільки у наявності кордону, але й у тому, що комуністичний режим усіма можливими способами придушував єврейське релігійне життя. Протягом 1920-х і першої половини 1930-х рр. Брацлавська синагога (клойз) і могила ребе Нахмана на старому єврейському кладовищі перебували у відомстві рабина Нахмана Штернгартса, якого ласкаво називали «рабином Нашкою з Тульчина». На превелике розчарування місцевих комуністів, рабин Нашка підтримував добрі стосунки з уманським міськкомом, використовуючи для захисту місцевих святинь свій особистий шарм, давні дружні стосунки та «подарунки» (хабарі). Брацлавські хасиди переважно були бідними і не могли самостійно оплатити свою подорож до ребе, тому рабин Нашка збирав кошти та допомагав хасидам матеріально (висилав кошти на квитки та організовував побут і харчування прочан у місті).

Як ми вже згадували, реб Натан встановлює нові ритуали брацлавського хасидизму: усамітнення, індивідуальна молитва, читання «Тіккун клалі» (10 псалмів) після гріха (передовсім сексуального характеру), паломництво на могилу, відвідування могили в Новоріччя. Але надворі вже 1936 р., потрапити в Умань неможливо, й у Любліні починають закладати нові ритуали. Читання «Тіккун клалі» більше не сприймається як особиста молитва, але як спільна для чоловіків, жінок, дітей – з метою виправлення світу. Постає ще один ритуал, пов'язаний із висловом ребе Нахмана, що хасид має поєднувати себе із цадиком. Люблінські брацлавські хасиди починають вимовляти перед кожною дією, що пов'язана із заповідями: «Я пов'язую себе із душею ребе Нахмана, сина Фейги, нехай захистять нас його заслуги».

Це ще глибше радикалізує теологію. У спільноті починають друкувати розклад дня на кожний день місяця, де регламентується день: від того, що треба вивчати, до того, що треба щодня давати пожертву на друк книжок. Також друкують календарі якостей, які слід розвивати в собі або, навпаки, яких треба уникати. За місяць стає зрозуміло, який прогрес у хасида в такій практиці.

Між трьома групами хасидів є зв'язок, існує листування. До 2018 р., коли був віднайдений значний епістолярний архів, було відомо тільки сто п'ятдесят листів. У 2018 р. в бібліотеці Шокена віднайдено 750 листів єрусалимських брацлавських хасидів до брацлавських хасидів Варшави та Умані. Окрім листів, у архіві зберігалися різні оголошення та афіші.

У ті часи безпосередньо в Умані стає все важче й важче виконувати настанови ребе Натана. Радянська влада забороняє релігійну діяльність, за хасидами стежать та заарештовують частину з них. Так, у лютому 1938 р. було заарештовано 29 брацлавських хасидів. В уманській в'язниці їх сильно били, і троє померли, решту 26 звинуватили у шпигунстві та вислали в ГУЛАГ, звідки повернулося лише троє – уже після Другої світової війни.

Коли нацисти приходять до Умані, єврейська спільнота гине і спадкоємність поколінь хасидів, котрі охороняють, пильнують могилу, уривається. Після війни єврейський цвинтар, як і більшість інших єврейських цвинтарів на території Радянського Союзу, зрівняли з землею. У 1947 р. Уманський міськвиконком оголосив, що уманці можуть звертатися по дозвіл на будівництво осель на території колишнього цвинтаря. Рабин Занвл Любарський, провідний брацлавський хасид зі Львова, влаштував так, що землю, прилеглу до місця поховання, придбав один мешканець Умані.

Аби захистити могилу ребе Нахмана, рабин Любарський розробив проект будинку таким чином, щоб зовнішня стіна з вікнами виходила безпосередньо на місце поховання, адже припускав, що під самими вікнами ніхто нічого вже не побудує. Могилу він залив бетоном і перетворив на частину непримітної доріжки, що йшла вздовж будинку. На самій могилі не було жодного надгробного каменя чи напису. Для тих, хто знав адресу і кому відомо було, що саме сховано під доріжкою, вказівками служили дерев'яна огорожа обабіч місця, де була могила, і підвіконня над нею.

У вересні 1956 р., після смерті Сталіна, група брацлавських хасидів на чолі з рабином Любарським уперше зібралася в Умані на святкування Рош Га-Шана. Завдяки одному учасникові, якому вдалося емігрувати до Ізраїлю, чутка про ці спільні молитви дійшла до хасидів у Єрусалимі, де ця новина стала справжньою сенсацією. У 1960-х рр. нелегальні спільні молитви на Рош Га-Шана відбувалися в Умані щороку. Після смерті рабина Любарського їх організував і очолював рабин Єхієль Міхл Дорфман (1913–2006), який жив у Малахівці, неподалік від Москви.

Українку, котра мешкала в будинку, автори спогадів описують здебільшого як жінку просту і доброзичливу. Вона не заперечувала, щоб побожні євреї молилися у неї на задньому дворі, а іноді навіть просила їх помолитися і за добробут її сім'ї. Проте їй було страшно, адже сусіди могли подумати, ніби вона бере у євреїв гроші, і поскаржитися на неї у міліцію. Через це

вона дозволяла молитися біля вікна лише вночі або рано-вранці, удень же показово проганяла непроханих гостей гучними криками, особливо якщо відбувалося це на очах у сусідів.

Коло брацлавських хасидів у Радянському Союзі було надзвичайно мале. Протягом радянського часу до могили приїжджають деякі прочани з-за кордону, але це було пов'язано із значним ризиком. Отримати дозвіл на відвідування могили для іноземців, навіть для науковців, що вивчають брацлавський хасидизм, було майже неможливо. Перший візит іноземця до могили відбувся в 1962 р. Американський студент Гедалія Флір з брацлавської єшиви в Єрусалимі спробував нелегально дістатися до могили з Києва. Він отримав консультацію у рабина Дорфмана, винайняв приватну машину та спробував доїхати до Умані, хоча вона не входила в список затверджених міст «Інтуриста». Авто, на якому він їхав, зупинила міліція. Проте міліціонер повірив хлопцеві, який сказав, що їде на могилу його загиблого родича-солдата, та відпустив його. Наступного року Флір у супроводі рабина Дорфмана зміг дістатися до могили приватною машиною, але вночі.

Для брацлавських хасидів з Ізраїлю паломництво до Умані було ще складнішим і ризикованішим, ніж для американців. З 1967 р., коли СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем, і аж до кінця 1980-х рр. громадяни цієї країни їздити до Радянського Союзу не могли. Ізраїльські хасиди, котрі мали намір поїхати до Умані, купували на чорному ринку американські паспорти, міняли фотографії і їхали до СРСР під чужим іменем.

У 1979 р. могила ребе Нахмана знову опинилася під загрозою. Було прийнято рішення реорганізувати міський простір Умані. План передбачав знесення приватних будинків, побудованих на місці старого єврейського цвинтаря, і будівництво нових житлових багатоповерхівок. Українка, мешканка будинку на місці поховання ребе Нахмана, повідомила рабину Дорфману в Ізраїль про цей план. Дорфман негайно вирушив до Сполучених Штатів. Там він зустрівся з єврейськими лідерами, які звернулися до президента Джиммі Картера, і цю тему порушили під час його зустрічі з Леонідом Брежнєвим. Проект забудови все ж здійснили, але вулицю Белінського (сучасна Григорія Косинки) з нього вилучили. Будинок і могила залишилися недоторканими.

З 1988 р. Єхієль Міхл Дорфман виступав офіційним представником паломників-хасидів на Рош Га-Шана в Умані.

Тільки за часів незалежності України ситуація кардинально змінилася. Головним чинником для змін стало визнання статусу цього місця як місця паломництва. Це надало змогу розбудувати цілу інфраструктуру для забезпечення щоденного побуту прочан.

Над могилою було побудовано великий огель (кам'яну будівлю, яка виконує дві функції: захист могили від природних явищ та є місцем молитви біля могили праведника), а навколо – в районі вулиць Пушкіна та Східної – жваво будується новий квартал із високими спорудами: готелями та багатоповерхівками із квартирами, магазинами, міквами (ритуальними лазнями), садочками та навчальними закладами, магазинами й кав'ярнями. Проживаючи в Ізраїлі, Єхієль Міхл аж до самої смерті регулярно приїжджав в Умань та перебував біля витоків сучасної інфраструктури паломництва – синагоги, готелів та пунктів харчування. Він разом із кількома іншими особами був активним учасником перемовин з уманською міською владою про організаційні аспекти паломництва.

Зараз на вулицях паломницького кварталу чути іврит і зрідка їдиш, а в крамницях сучасного єврейського кварталу можна оплатити товари шекелями або доларами. Зайти в новий район може кожен, але вже починаючи від 18–20 будинків на Пушкіна відчувається зміна в архітектурі й вигляді кварталу. З'являються вивіски, написані тільки івритом, і загальне відчуття того, що ти потрапив за кордон, не зникає, а тільки збільшується.

Щороку до Умані збирається все більше прочан. Багато хто вже придбав оселі в новому єврейському кварталі. Щоосені сучасні українці з цікавістю стежать за подіями в Умані.

Багато суперечок точиться довкола того, який вплив здійснюють прочани на місцеве населення. Із розвитком паломництва в Умані почалося жваве будівництво, частина місцевого населення знайшла тимчасову чи й постійну роботу безпосередньо в містечку – у магазинах, готелях, на кухні. Частина тих, хто мешкає впритул до єврейського району, здає помешкання на період паломництва й заробляє за п'ять днів навіть більше, ніж за рік. Місцева лікарня отримала новий томограф, а машини швидкої допомоги, що на Рош Га-Шана обслуговують прочан, протягом року можуть обслуговувати і місцевих мешканців. В українських крамницях поза межами кварталу та на центральному ринку з'явилися вивіски івритом, усе більше місцевих жителів вивчають цю мову.

Та все ж існування двох настільки різних спільнот в одному місті нерідко викликає напругу. Через мінливу політичну ситуацію в Україні з різним баченням історії серед кожної з політичних еліт кожна з них впливає на розуміння травматичної історії Умані XVII–XVIII ст. та створює відокремлені наративи. Домінуючий сьогодні український історичний наратив успадкував радянське трактування Коліївщини як вибуху класової боротьби селян проти панів. Без критичного аналізу такого трактування. На тлі сучасних подій – військової агресії на сході країни та, водночас, політики декомунізації в українському суспільстві досить відчутним є запит на нових героїв чи нове «прочитання» старих. Коліївщина як одна з визначальних історичних подій в історії Уманщини стала важливим ресурсом цього запиту. Осмислення ж її суто з точки зору національно-визвольної боротьби українців призводить до того, що точка зору інших спільнот, проти яких ця боротьба велася, польської та єврейської, автоматично виключається.

З другого боку, новій єврейській спільноті міста, добре знаній завдяки українським медіа як «маленький Ізраїль», властиве своєрідне бачення Умані – виключно як локації єврейського сакрального об'єкту, яка часто не передбачає прагнення знати і розуміти іншу Умань та її сучасних мешканців. Наближення цих двох спільнот, розуміння спільноті складного минулого і потреби побудови нового міського простору навколо спільної спадщини є важливим питанням і викликом для сучасної Умані.

18. Гетто (місце короткотермінової насильницької ізоляції євреїв Умані перед розстрілами)

вул. Східна, Некрасова, Демуцького, Челюскінців, Шолом-Алейхема

Гетто в Умані, сучасний вигляд вулиці Східної. Авторка: Ірина Мацевко, 2019

Умань: життя в окупації, життя в тилу. Особливості уманського гетто. Реакції та моделі поведінки неєвреїв у місті.

Улітку 1941 р. розпочався наступ нацистської Німеччини на території захоплені СРСР. Вже в серпні цього року війська Вермахту просунулися вглиб Радянського Союзу та увійшли до Умані. Після акції у підвалах, про яку ми говорили раніше, на вулиці Європейській, 1, біля меморіальної таблиці в пам'ять загиблих євреїв, та перших розстрілів, нацисти виділили окремий район в Умані для створення там гетто.

Термін «гетто» походить з Венеції як частина словосполучення «ghetto nuovo», тобто «нова ливарня». Спочатку так називали венеційський квартал, де з 1516 проживала єврейська громада, а до цього містилася міська ливарня. До Другої світової війни слово не мало чіткої негативної конотації. З вересня 1939 р. Рейнгард Гейдрих закликав концентрувати польських євреїв в окремих міських районах та використовувати термін «гетто» з принципово новим сенсом. Гетто як місце ізоляції стало етапом до знищення єврейської громади.

Нагадуємо, що станом **на січень 1939 р.** в Умані проживало **13 233 євреї** – майже третина від загальної кількості населення. Щонайменше **9000** з них залишилося в місті **в 1941 р.**

Ще до акції 24 вересня 1941 р. євреїв почали переселяти в новий район. Кордони гетто частково збігалися зі старим довоєнним єврейським кварталом міста в районі базару. За спогадами євреїв, котрі пережили Голокост в Умані, межували з рештою міста вулицями Східною, Некрасова, Демущького, Челюскінців, Шолом-Алейхема. Як згадує Катерина Запорожчук у інтерв'ю проекту «Історії життя» (Німеччина), гетто розташовувалося на трьох вулицях – Східній, Некрасова та Шолом-Алейхема. Її родина до війни мешкала на Східній, тому не мала переїжджати, проте в їхній будинок переїхало ще десять єврейських родин з інших частин міста.

За спогадами Мирона Демба, кордони гетто не охороняли, проте за вихід за його межі розстрілювали. У гетто Мирон Демб із матір'ю Раїсою та братом Кімом мешкали на вулиці Східній, 5. У цьому ж будинку жили староста гетто Самбургський та його заступник Табачник.

Гетто в Умані проіснувало недовго. Третя й остання масштабна акція проти євреїв Умані полягала в остаточному звільненні гетто від євреїв і їхньому вбивстві в лісі поряд із містом.

Загалом політика нацистів щодо євреїв при просуванні вглиб Радянського Союзу ставала все більш радикальною: якщо на сучасній території Західної України створювали гетто та табори праці, то далі на схід гетто слугували місцем тимчасового утримання євреїв перед масовими розстрілами. Проте, незважаючи на короткотерміновість існування гетто, нацисти створювали там ієрархічну структуру і призначали голову (старосту), його помічників тощо. Умови в гетто були спрямовані на приглушення волі до спротиву, дегуманізації євреїв та вимирання спільноти. Євреям, котрі опинялися в гетто, було важко знайти харчування, питну воду, ліки тощо.

Нацисти залякували місцеве неєврейське населення, аби люди не намагалися допомогти своїм сусідам. Проте більшість євреїв, які пережили Голокост, навряд чи змогли б зробити це без допомоги неєврейських сусідів. Після створення у 1953 р. Меморіального комплексу історії Голокосту «Яд-Вашем» в Єрусалимі на нього було покладено завдання виявляти і перевіряти випадки порятунку, відтак надавати рятівникам офіційне звання праведників народів світу. Його отримали 14 уманців.

19. Синагога | недоступна на території заводу «Мегомметр» вул. Небесної Сотні, 49

Синагога. Фото 2000 р. Володимир Сіверс. Джерело: Архів Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі

Історія синагоги. Завод «Мегомметр». (Не)Присутність в місті. Сучасний стан.

Протягом прогулянки Уманню ми були на місці синагоги, яка повністю зруйнована, проходили повз Фридландську школу, яку перебудували й використовують як спортивний зал. Не оминула перебудова часів повоєнного Радянського Союзу й дві синагоги, розташовані на території заводу «Мегомметр».

Синагога, побудована з червоної цегли, як припускають деякі науковці, постала на місці Старо-базарної синагоги; інші наполягають, що це синагога брацлавських хасидів. Ці припущення мають кілька проблемних місць. Споруда синагоги з червоної цегли – це свідчить про те, що можливі роки побудови сягають зламу XIX–XX ст. Але в ті часи спільнота брацлавських хасидів ще складалася із невеликої групи членів, тобто наврядчи мала можливість спроектувати та оплатити таку споруду. Про те, що нову споруду поставили на фундаменті попередньої синагоги, ми також не можемо говорити впевнено. На жаль, провести ґрунтовні дослідження заважає відсутність відомих кадастрових карт, точних адрес у календарях-довідниках та неможливість дослідити місце, оскільки синагога стоїть на приватній території.

Як ми вже зазначали, після закінчення війни політика Радянського Союзу була скерована на ліквідацію сакральних споруд різних релігійних громад. Церкви, костели, синагоги закривають, переоблаштовують, зносять.

Така ж доля очікувала на дві синагоги, які розташовувалися в старому єврейському кварталі та встояли протягом Другої світової війни. У повоєнні роки радянська влада вирішила побудувати новий завод електронно-вимірювальних приладів поруч із Торговими рядами в частині зруйнованого і нежилого єврейського кварталу. 5 березня 1957 р. було засновано завод «Мегомметр». Міська влада віддала приміщення обидвох синагог, про які ми зараз говоримо, новому заводу. Починаючи від 1959 р. і до 1973 р. завод розширювався. У 60-х рр. були побудовані та облаштовані заготівельні цехи. Саме в цей час обидві синагоги були переобладнані в цехи, що зафіксовано на фото, які зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї.

Як протягом радянського часу, так і в наші дні можливості підійти ближче та роздивитися синагоги немає. Зараз вони на території вже не державного, а приватного підприємства. Жодних позначок біля заводу, котрі хоча б стисло розповідали історію двох синагог, єврейського кварталу чи гетто, також нема. Крім того, місцеві історики, описуючи завод та приміщення на його території, не називають будівлі синагогами, і це дає привід місцевому населенню сумніватися щодо їх історичного призначення. Навіть заперечувати його – так, як це роблять власники заводу.

У 2000-му р. на замовлення Центру єврейського мистецтва при Єврейському університеті в Єрусалимі українські архітектори Олег Чорний, Володимир Сіверс, Павло Хмільевський провели натуральні дослідження та обмірювальні креслення цих та інших синагог Умані, Оксана Бойко склала опис. Зараз синагоги внесено до Індексу єврейського мистецтва ім. Бецалеля Наркісса. Із кресленнями та описами синагог можна ознайомитися в відкритому доступі (російською мовою) на сайті Центру єврейського мистецтва: <http://cja.huji.ac.il/search.php?mode=search&submitted=submitted&query=uman&area=all&cat=all&scope=3>

Синагоги добре видно з пагорбів або високих будинків сучасного єврейського кварталу, з балкону сьомого поверху готелю «Orot» або балкону біля могили ребе Нахмана. Складність доступу до цих споруд відображає складний стан багатокультурної спадщини міста, яка є невидимою в міському просторі. Історичні міфи, створені в Радянському Союзі, перенесення їх у сучасний наратив не сприяють переосмисленню простору міста та включення в нього решти гравців, що через різні історичні події були стерті з пам'яті сучасників. Ця спадщина є спільною відповідальністю влади міста, містян та власників заводу. Збереження синагог, адаптація і допуск до них уманців та туристів має стати спільною справою міста та його мешканців.

20. Велика синагога | недоступна на території заводу «Мегомметр» вул. Небесної Сотні, 49

Велика синагога, сучасний вигляд. Авторка: Олена Андронатій, 2019

Синагоги Умані. Архітектурні особливості синагог. Історія Великої синагоги.

На території заводу «Мегомметр» знаходиться будівля ще однієї синагоги. Дослідники називають її Великою синагогою Умані. Велику синагогу не оминула перебудова часів

повоєнного Радянського Союзу. Точно датувати споруду неможливо, вважається, що будівля Великої синагоги постала на межі XVII–XVIII ст.

Відповідно до припущень науковців, Велика синагога пережила три епохи, кожна з яких кардинально змінювала її зовнішній вигляд: її декілька разів кардинально перебудовували. Коли єврейська громада почала селитися в Умані, як і в багатьох інших магнатських містечках тогочасної Польської Корони, вона отримала привілей на вільне релігійне життя і будівництво синагоги. Синагогу звели поруч із уманським ринком – центром економічного життя, аби євреї могли тричі на день молитися й не витрачали на дорогу до синагоги багато часу. Окрім того, тут збирався рабинський суд, який, за привілеєм Потоцьких, мав вирішувати всі суперечки між євреями, і саме тут збиралися члени кагалу задля обговорення податків, підтримки релігійних та освітянських братств, розподілу благодійних внесків на утримання сиріт чи представників інших незаможних верств населення.

Синагогу називали «мікдаш меат», маленьким храмом (святиною) відповідно до вірша з книги Великих пророків Єзекіїля (11:16) у перекладі Івана Огієнка: «...тому скажи: Так говорить Господь Бог: Хоч Я віддалив їх поміж народи, і хоч розпорошив їх по краях, проте буду для них хоч малою святиною в тих краях, куди вони ввійшли». Цей «маленький» храм був 28 метрів завдовжки і 14 метрів заввишки. Є припущення, що жіночі приміщення (*езрат нашим*) знаходилися обабіч квадратної центральної зали, де молилися чоловіки, були відокремлені стіною із прорізаними отворами, аби жінки могли чути молитву.

У XVII–XVIII ст. Велика синагога була побудована так, щоб під час пожежі або ворожого нападу усе єврейське населення містечка могло сховатися за її товстезними півметровими кам'яними стінами. Деякі науковці припускають, що саме тут переховувалися євреї Умані, коли козаки Гонти і Залізняка увірвалися до містечка. За словами Вероніки Кребс-Младанович, яка у 18 років пережила Уманську різанину, а у віці 72 роки описала цю подію, євреї не тільки ховалися від козаків – були серед них і ті, хто обороняв Умань:

Szafrański prawie nadludzką siłą biegał wszędy, porozdawał żydom strzelby, by przez paleo chłopstwa strzelali. Pamiętam, jak chodząc za processją, widziałam żydów z opalonymi brodami i pejsami, chciwie strzelającymi i broniącymi, i moge mówić, że tylko żydów.

(Krebsowa Weronika *Opis autentyczny Rzezi Humańskiej przez corkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową*, s. 23)

Загалом у польських містечках, незважаючи на стереотип єврея, який ніколи не воює, євреї досить часто ставали на захист рідної землі разом із іншими захисниками. Найвідомішим прикладом у Польському Королівстві була оборона Теребовлі, яку очолила єврейка за походженням Софія Анна Дорота Хшановська з дому фон Фрессен у 1675 р. Про те, що євреї обороняли Умань, пише і єврейський історик Семен Дубнов.

Попри обіцянки не чіпати населення міста, Гонта, коли увійшов до Умані, впритул стріляв по ґратах Великої базарної синагоги, аби дістатися до 1500 євреїв – усього місцевого юдейського населення. Після Уманської різанини, коли жертвами стали тисячі римокатоликів, уніатів та євреїв, Велика базарна синагога з центральної сакральної споруди перетворилася і на пам'ятку про єврейські жертви.

Роки пішли на те, аби громада відродилася. Разом із нею відновлювалося торгівельно-економічне життя. Майже через 25 років після трагедії купці усіх трьох гільдій долучилися до побудови нової синагоги. Нова споруда не мала ознак оборонного ренесансу і відповідала вимогам часу. З'явилися класичні подвійні колони, пілястри, трикутний фронтон з елементами бароко.

Із поширенням хасидизму в місті з'явилися десятки нових синагог та молитовних будинків, проте хоральна синагога аж до 1917 р. залишалася ознакою статусності. Навіть коли кагал було скасовано, представники єврейської еліти, як релігійної, так і світської, ставилися до хоральної синагоги як до символу єврейської спільноти міста. Заможні представники громади особливими внесками на великі свята забезпечували собі іменні місця в синагозі.

Уманська синагога стала свідком величчю єврейської громади, погромів, революцій, перших радянських антирелігійних кампаній, пережила конфіскацію сувоїв Тори та релігійного майна, а також окупацію часів Другої світової війни. Відомо, що уманську синагогу переоблаштували під клуб кустарів, точну дату цієї метаморфози встановити не вдалось, та швидше за все це відбувалося протягом антирелігійної кампанії на початку 30-х рр.

У 60-х рр. під час облаштування заводу «Мегомметр» приміщення колишньої синагоги було перебудоване під потреби цеху. З того часу зимові молитовні будинки, розташовані по периметру Великої базарної синагоги, перетворилися на промислові добудови, сама синагога стала заводським приміщенням. Ставши приватною власністю в часи незалежності, завод не поспішає відчиняти двері дослідникам чи туристам. Доступу до синагоги немає.

На початку 2000-х років дослідники Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі задокументували цю будівлю і внесли до Індексу єврейського мистецтва ім. Бецалеля Наркісса. Однак синагоги досі нема ані в сучасному історичному наративі міста, ані в туристичних маршрутах. Одна з найстаріших вцілілих сакральних споруд Умані взагалі не позначена в просторі міста.

Альбом заводу Мегомметр, панорама зруйнованої єврейської дільниці, яку передали заводові. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

Одновременно шел ремонт самого крупного
здания завода, будущего корпуса №10 (синагога)

Вид здания до реконструк-
ции
и после.

Альбом завода «Мегомметр», фото ремонтных работ та переобладнання синагоги в корпус № 10. Джерело: Уманський краєзнавчий музей

21. Будинок Віри Боцманівської – «праведниці світу»
вул. Горького, 39

Почесна грамота Віри Боцманівської. Надав архів Яд-Вашем

Праведники народів світу – уманські історії. Історія порятунку Мирона Демба.

Протягом Другої світової війни та окупації Умані нацисти залякували місцеве неєврейське населення, аби люди навіть не намагалися допомогти сусідам-євреям. Проте більшість євреїв, які пережили Голокост, навряд чи змогли б зробити це без допомоги своїх неєврейських сусідів.

Після створення у 1953 р. Національного меморіалу катастрофи та героїзму «Яд-Вашем» в Єрусалимі на нього було покладено завдання виявляти і перевіряти випадки порятунку, відтак надавати рятівникам офіційне звання праведників народів світу. Серед інших, його отримали 14 уманців: Віра Боцманівська, Віра Глазкова, Олексій Губарь, Мотрьона Коваль, Раїса, Микола, Леонід та Іван Ларжевські, Олена Марченко, Станіслава Новак, Єфросинія та її дочки Зося і Ніна Ястремські, Тетяна Семченко. Інколи всього лише одна людина могла стати рятівником багатьох євреїв, проте частіше для порятунку потрібне було об'єднання зусиль багатьох.

Аби пам'ятати історії місцевих жителів різних країн, які врятували життя сусідів, а інколи невідомих їм євреїв, сайт Меморіального комплексу історії Голокосту «Яд-Вашем» в Єрусалимі опублікував історії порятунку євреїв. Знаходимо там і історії з Умані.

Ми стоїмо біля будинку, де мешкала одна з праведниць світу Віра Боцманівська (нар. 1909), яка протягом року надавала притулок єврейському хлопчику Мирону Дембу. Відповідно до спогадів Мирона ми знаємо не тільки як він та його мати та братик врятувалися, але й подробиці його життя в гетто та в родині Віри Боцманівської.

«...Ми з матір'ю (*Демб-Гофман Раїса Мойсеївна – ред.*) мешкали на вулиці Затонського, 5 (стара назва). Цей дім стоїть по сьогоднішній день – старий будинок із колонами. Його зображення є в газеті «Уманська зоря» за 28.04.1999.

...Другий погром вже був, коли ми перебували (як і всі євреї) в гетто – район базару – вулиці Некрасова, Восточна (*сучасна Східна – ред.*) та інші. Ми перебували (не можна сказати, що жили) в будинку № 5, що по вулиці Восточній. Будинок цей стоїть і понині. Такою була осінь 1941 року.

... Мама (героїня – цього навіть мало сказати) ходила на роботу по ремонту доріг, і німець-надзиратель її попередив, що завтра вас будуть знищувати, так що тікай, мамо. Тільки стемніло, вона прибрала єврейські знаки (жовтий круг діаметром 10 см), і через вулицю Островського ми вийшли в місто. Гетто вартовими не охоронялось, але за вихід – розстріл. Вийшли в місто, яке кишіло німцями і поліцаями. А куди йти?! Виявляється, мати і тут знала куди (домовленість, видно, була раніше). Пішли на вулицю Леніна, 17 (це номер будинку і в цей час) до польки Новак Станіслави Павлівни (їй було років 60). Її племінниця (теж Стася) в цей вечір привела мене на вулицю Горького, 55 (тепер Горького, 39) до колишньої вчительки школи № 11 – Боцманівської Віри Михайлівни, красивої молодій жінки. Віра Михайлівна, приблизно ровесниця моєї матері, працювала разом з моєю матір'ю в школі № 11. Вона дуже добре, по-материнськи, прийняла мене, ризикуючи своєю родиною, тобто собою, донькою Галею, і навіть своїм батьком. Чоловіка В.М. було репресовано у 1937 році як борця за вільну Україну. В.М. і за німців вела активну роботу, борючись за самостійну вільну Україну, ненавиділа радянську владу і німецьких окупантів. В її кімнаті висів великий портрет Петлюри у військовій формі...

До В.М. нерідко приїжджали відвідувачі зі Львова (це я чув з їхньої розмови), молоді гарні чоловіки – соратники по боротьбі. Я їх добре пам'ятаю, правда,

їхні обличчя, тепер, наче в тумані – все-таки багато часу пройшло. Це були (як я вже згадував) пан Петро Думка та пан Дмитро (прізвища або псевдоніма не пам'ятаю). «Думка», я думаю, був псевдонім Петра, оскільки на брошурах, які він привозив, і я їх бачив, було надруковано – Петро Думка...

В хаті В.М. була друкарська машинка. Ставні зачинялись, вікна завішувались, і Петро або Дмитро друкували (В.М. за машинкою не пам'ятаю). Від мене вони чомусь нічого не втаємничували, і я був всьому свідком. Все це я пам'ятаю добре. Пан Петро і пан Дмитро довго не затримувались у В.М. і на наступний день зразу ж від'їжджали.

В хату В.М. заходили німці (а куди від них дінешся?!). Пам'ятаю двох. Один з них типу фельдфебеля (старшина), повнуватий, років 40–43, а другий – офіцер. Часто пригощали мене цукерками («бон-бон»), не підозрюючи, кого вони пригощають. Для них і всіх інших я був «племінник – Вася Мельник»...

Отже, я прожив у В.М. приблизно рік. Потім мене через добрих людей із села Полянецьке мама забрала у радгосп села Свирневе Голованівського району Кіровоградської області. Моя мама, яка прекрасно знала українську мову (викладала в селі Полянецьке – а до цього в школі №11 (в Умані – ред.), під чужими документами працювала в цьому господарстві на польових роботах).

Після звільнення Умані Віра Боцманівська була заарештована та вислана в сталінські табори. У 1960 р. до родини Дембів прийшов майор держбезпеки і запропонував підписати документи для реабілітації Віри.

«Я все підписав, що було потрібно, що вона, ризикуючи своїм життям, тримала єврейського хлопчика. Все це підписала і моя мати, яка вже не вставала і вмирала у відділенні онкології уманської лікарні. Мене майор допитував і хотів знати, чи в той час (1942–1943 рр.) до В.М. хто приїжджав і чи привозили літературу або чи друкували на друкарській машинці. Я все це заперечував і сказав, що такого я не бачив і такого не було. Думаю, що В.М. реабілітували, але з нею я більше (і з Галею) ніколи не зустрічався».

(Богдан Черномаз. «Умань: міжнаціональні відносини», *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського, Історичні науки*, 2018, № 2 (46), С. 129–133)

Після свідчень Мирона Демба 8 травня 2018 р. українка Віра Боцманівська посмертно отримала звання праведниці народів світу. Також того дня звання отримала полька Станіслава Новак, яка допомогла влаштувати Мирона Демба у Віри Боцманівської, а сама переховувала його молодшого брата Кіма (1940–1987) і допомогла їхній матері Раїсі виїхати з Умані за підробленими документами. Почесна грамота та медаль Віри Боцманівської знаходиться в архіві Яд-Вашем, оскільки на момент засідання комісії не було знайдено жодного родича праведниці. Сама праведниця була заарештована після Другої світової війни та загинула на засланні, її дочку віддали в дитячий будинок. Доля дочки не відома. Через відсутність будь-яких відомостей про родичів Віри Боцманівської не проводилася також й церемонія вручення. Якщо її родичі будуть знайдені – вони отримають нагороду на щорічній церемонії, яку проводить Посольство держави Ізраїль в Україні. Тим часом ім'я Віри Боцманівської було викарбовано на Стіні пошани Алеї праведників Яд-Вашем.

Нацисти залякували місцеве неєврейське населення, аби люди не намагалися допомогти своїм сусідам. Проте більшість євреїв, які пережили Голокост, навряд чи змогли б зробити це без допомоги своїх неєврейських сусідів. Серед уманців ми знаємо імена чотирнадцяти праведників народу світу.

22. Новий єврейський цвинтар вул. Визволителів

Новий єврейський цвинтар Умані (частково знесений). Автор: Роман Цибрівський, 2019

Єврейські цвинтарі Умані. Новий єврейський цвинтар. Як ховають євреїв? Що написано на нагробку? Літери та цифри – як прочитати дату? Традиції відвідування цвинтаря.

Нагробки та епітафії на єврейських цвинтарях відкривають дослідникам та відвідувачам цілий світ людей, яких уже нема. Написи зберігають імена тих, хто похований, іноді звідки вони, чим займалися, якого походження. Кожне прочитане ім'я повертає з забуття людину, її родину, містечко, де вона мешкала. Розмір нагробків, характер та стиль епітафій, орнамент на нагробках – усе це свідчить про статус померлого, навички майстра та культуру і традиції кожної окремої спільноти.

В Україні неєврейське населення зазвичай називає єврейські цвинтарі окописьками, самі ж євреї використовують назви «бейт кварот» (будинок поховань), «бейт олам» (дім вічності) або «бейт а-хаїм» (будинок життя).

В Умані колись було два єврейські цвинтарі: старий, ще з XVII ст., та новий ймовірно з другої половини XIX ст. Зараз місце старого цвинтаря повністю забудовано. У часи Радянського Союзу на його територіях була поширена практика зносити старі цвинтарі, якщо їх не доглядали протягом 25 років. Таким чином в 60-70-ті рр. XX ст. були знесені єврейські, польські, німецькі, мусульманські цвинтарі.

На місці старого цвинтаря зараз є тільки одне поховання – могила ребе Нахмана. Місце цієї могили було віднайдене у 60-ті рр. XX ст., коли до Умані, переважно таємно, почали приїжджати паломники-хасиди. Усна традиція щодо місця поховання лідера брацлавських хасидів дала змогу локалізувати місце й згодом облаштувати там *огель* – молитовний будиночок над могилою.

Новий єврейський цвинтар було також знесено, проте, оскільки він знаходився на межі міста за єврейським кварталом, то частина нагробків встояла й не була знищена, деякі з них повалені. Зараз стара частина цвинтаря частково огорожена парканом, є нагробки ХІХ століття. До цього цвинтаря прилягає сучасний єврейський цвинтар, який було закладено після Другої світової війни. Він відрізняється від попередніх іншими традиціями оформлення нагробків: із використанням сучасних матеріалів і способів написання епітафій, мовою та оздобленням тощо.

У єврейській традиції прийнято ховати померлого в день його смерті до заходу сонця, виключенням є Шабат та свята, тоді похорон переносять на наступний день. Траур, за традицією, розділяється на періоди, протягом яких родичі померлого поступово повертаються до звичайного життя. Нульовий період «*онен*» триває від смерті до похорону, коли в людини найвищий пік горя, проте вона мусить організувати похорон. Перший період трауру починається з моменту похорону і триває сім днів, тоді людина проводить час у скорботі вдома й у колі найближчих родичів, потім – з восьмого до тридцятого дня – вона поступово повертається до нормального життя. Траур за батьками триває рік. За час трауру є певні заборони на розваги, одруження тощо, проте для кожного періоду діють власні правила поведінки.

Єврейські стели-нагробки, які ставлять над могилою, називають *мацевами*. Мацеви – це переважно кам'яні стели, на яких писали священною давньоєврейською мовою (зрідка використовували їдиш, але це швидше виключення, ніж правило), від другої чверті ХХ ст. могли вживати російську, польську, німецьку тощо дублюючи текст, написаний давньоєврейською. Текст складався з набору формул для опису імені, статусу, стану, родини, часу смерті. У тексті використовуються аббревіатури, а для позначення дати літери єврейського алфавіту. Залежно від майнового стану померлого напис може бути коротким чи довгим, багато чи бідно оздобленим, із цитатами із Танаха (Тора, Пророки та Писання) чи без. В одних спільнотах прийнято ставити мацеву протягом тридцяти днів з моменту похорону, в інших – до року.

Зазвичай мацева має маркери початку та кінця тексту. В Україні переважно вгорі мацеви в орнаменті заховані дві літери, що означають аббревіатуру «тут похований». Наприкінці тексту стоїть аббревіатура, що означає «хай буде його (її) душа зав'язана у вузол життя». Треба відзначити, що різьблене зображення на мацеві інколи може доповнювати текстову інформацію. Наприклад, долоні (жест «коганім» – священнослужителів) або корона символізують людину з роду когенів; глечик – левитів (у Храмі левити допомагали священнослужителям); шафа з книгами – знавця Тори; свічник – жінку; лев – людину на ім'я Ар'є або Лейб; олень – чоловіка із іменем Гірш або Цві; птаха – жінку на ім'я Ципора, Фейга або будь-яку жінку.

Цікавим маркером для дослідників є дата на нагробку. У єврейській традиції пишуть тільки дату смерті. Іноді можуть вказати місяць, день тижня або свято, яке стало днем смерті. До ХХ століття дату писали тільки літерами єврейського алфавіту: традиційно кожній літері алфавіту відповідає цифра. Зараз єврейська громада живе у п'ятому тисячолітті, а остання літера алфавіту дорівнює цифрі «чотириста», тому для запису дати використовують останні три цифри дати без вказівки тисячоліття. Маркером дати може виступати слово «рік» перед датою та знак «ліфрат катан» (за малим літочисленням) за датою. Аби перевести єврейську дату в григоріанську необхідно до єврейської додати 1240.

При відвідуванні цвинтарів євреї традиційно кладуть на мацеву камінчик. Коріння цієї традиції сягають біблійних часів, коли могили позначали насипами каміння, тоді ж виникла й традиція залучатися до побудови могили.

23. Парк «Софіївка» вул. Київська, 12а

Парк «Софіївка». З набору фотографій «Умань – Державний заповідник Софіївка». Київ: Фабрика «Укррекламфільм», 1967. Джерело: колекція Олега Білюги

Парк як спільна польська і українська спадщина. Ребе Нахман і парк «Софіївка»: рай на землі. Чому хасиди й зараз відвідують парк? Як меценат та банкір Файнштейн міський водопровід будував.

Найвизначнішим місцем Умані, яке вабить до себе туристів з різних країн світу, є Софіївський парк. Окрім того, що це місце є легендарним та романтичним пам'ятником кохання, для українців, поляків та євреїв це місце є особливим, але особливим по-різному.

Упорядкування парку розпочалося в 1796 р. і тривало чотири роки на замовлення власника Умані магната Станіслава Потоцького для його дружини Софії Вітт-Потоцької. Керівником усіх будівельних робіт виступив польській військовий інженер Людвіг Метцель (1764–1848). Існує легенда, що Софія Вітт-Потоцька, подорожуючи з Петербургу до Львова, зупинилася у Гелени Радзивіл в околицях Варшави, де побачила парк «Аркадія». Захоплена жінка написала листа чоловікові, де переповіла свої враження. Тоді ж у Потоцьких і виникає ідея побудувати розкішний парк.

З часу відкриття парк вважався одним з найкращих творінь садово-паркової архітектури. Спочатку він був приватним, згодом, після конфіскації у Потоцьких, перейшов у державну скарбницю Російської імперії, а в наступні роки, при різних режимах, завжди залишався державним, змінюючи лише назви.

Під апеляцією до вічного і відомого всім людям почуття кохання кожний режим, якому належав парк, намагався приховати непросте питання: як розповідати про приналежність парку? Чий він: польський чи український; здобуток еліти чи має належати простому народові? Для радянського часу проблематично було визнавати його елітарне походження, для сучасної України – говорити про зв'язок парку передусім із польською

культурою. Як наслідок, історія заснування Софіївки нерідко оповідається у своєрідний спосіб і з особливими акцентами.

У єврейській історії парк також згадується, але пов'язаний із іменем засновника Брацлавського хасидизму ребе Нахмана. Як говорить професор, поет та автор книжок Роджер Каменец у своєму романі-подорожі «Спалені книги: ребе Нахман з Брацлава та Франц Кафка», один із сучасників ребе Нахмана, російський мандрівник писав: «Якщо ви хочете зрозуміти ідею Єлисейських полів або знайти рай на землі, приїжджайте подивитися Софіївку та дивуйтеся генію творіння». Навіть ребе Нахман дещо раніше написав: «Бути в Умані і не відвідати парк?». Пам'ятаючи про слова ребе й не зважаючи на скульптури, що прикрашають парк, брацлавські хасиди й зараз приїздять до могили ребе Нахмана та відвідують Софіївський парк – рай на землі.

Ще один цікавий факт, пов'язаний із історією парку, належить уже ХХ ст. Меценат та банкір, власник готелю «Ново-Європейський», про який ми згадували на початку прогулянки на вулиці Незалежності, 1, Войко Файнштейн на початку ХХ ст. побудував міський водопровід. Водопровід починався в парку «Софіївка» та вулицею Малофонтанною прямував до міста. Загалом Файнштейн був відомий усім мешканцям Умані. В офіційних документах його називали громадянином міста Умані, а в особистому листуванні паном. Меценат вкладав гроші не лише у підтримку єврейської громади міста, але й благоустрій усього міста.

24. Сухий Яр біля вул. Максима Залізняка

Пам'ятник на місці масового вбивства євреїв. Янкель Вольфман, учасник Другої світової війни. В Сухому ярі загинули його дружина, мати і сестра. Фото 9 травня 1987 р. Джерело: колекція Клави Вольфман

Друга світова війна. Винищення єврейської громади міста. Історії тих, хто вижив. Сухий Яр у сучасній політиці пам'яті на місцевому рівні.

У серпні 1941 р. війська Вермахту увійшли до Умані. На вулиці Східній ми розповідали, як нацисти організували єврейське гетто – місце примусової ізоляції євреїв перед знищенням. Проте, якщо на територіях Західної України гетто існували здебільшого понад рік з моменту заснування, то далі на схід гетто були здебільшого місцями тимчасового та короткотермінового перебування євреїв перед масовими розстрілами.

Уже 7 жовтня 1941 р. з Кіровограда до Умані прибув 304-й резервний поліцейський батальйон під командуванням майора Карла Декерта. Від самого ранку 8 жовтня німецькі та місцеві поліцейські почали перевіряти усі будинки на території гетто та зганяти всіх виявлених євреїв на площу Старого базару, а звідти – до в'язниці, де їх змушували зняти верхній одяг, здати документи, гроші та інші цінності.

«Мы жили на улице Челюскинцев. Я, моя мать, сестра 16-ти лет и брат 13-ти. Гетто занимало еще такие улицы: Островского, Некрасова, Тургенева, Восточную, Шолом-Алейхема, Ремесленную и другие. Жизнь – сплошные ужасы. Грабили, убивали, гоняли на самые тяжелые работы. Это длилось около двух недель. 5-го октября был еврейский праздник. В этот день все соблюдали пост, даже больные, старые люди и дети, не исключая малышей (кушать все равно было нечего). Через три дня – 8 октября 1941 г. – ранним утром, еще было темно, нас подняли с постели и палками, прикладами выгоняли из квартир. Повели нас на базарную площадь. Со всех сторон гетто собирали туда людей. В стороне стояли грузовики, на которые помещали детей, стариков и больных. Толпа гудела, дети кричали, женщины плакали. Били нас, стреляли. Это был кошмарный сон наяву. Для этой okazji приехала специальная команда озверелых немцев, которые прекрасно справились с беззащитными женщинами, детьми и стариками. Чтобы не видеть и не слышать всего этого, я решила бежать, получить пулю в спину и закончить все. Свою мать, сестру и брата я потеряла в этой суматохе и больше никогда их не видела. Мне удалось пройти мимо этих грузовиков, где стояли немцы-водители. По мне стреляли, но я ушла, сама не помню, каким образом мне это удалось».

(Маня Файнгольд, Борис Забарко. «Мы хотели жить: свидетельства и документы»)

Коли поліцейські переконалися, що зібрали всіх євреїв, вони конвоювали їх колонами по 500–600 осіб до урочища Сухий Яр за два кілометри на північний захід від Умані. Літніх людей, інвалідів та малолітніх дітей везли до урочища вантажівками. Дорогою тих, хто намагався втекти або був надто знесилений, розстрілювали.

На місці, куди вели євреїв, були викопані три ями. Групами з п'ятьох осіб євреїв підводили до ями і вбивали пострілами в голову, змушуючи перед цим лягати на тіла тих, хто був розстріляний перед ними. Євреїв розстрілювали німецькі поліцаї спершу з 2-ї роти 304-го батальйону, а потім і з інших рот, які до цього були задіяні в прочісуванні будинків на території гетто та конвоюванні євреїв до місця масового вбивства. До цього залучалися лише ті, хто зголошувався добровільно. Добровольцям видавали пляшку шнапсу, і стріляли вони вже в стані алкогольного сп'яніння.

Під час післявоєнного судового розслідування німецькі поліцаї зізнавались, що кожен із них власноруч убив від 30 до 400 осіб. Масове вбивство закінчилось близько 17.00. Дослідник історії Голокосту Олександр Круглов називає цифру жертв у **6 000 осіб, з яких 600 євреїв з числа радянських військовополонених.**

З середини листопада 1943 р., коли нацисти розпочали масово знищувати сліди злочинів проти євреїв, масові поховання в Сухому Яру були розкопані, а близько 5 000 тіл спалені. Ці роботи тривали півтора місяця. В'язні, задіяні в роботах, були розстріляні після їх закінчення.

У 1945 р. на місці масового вбивства в урочищі Сухий Яр з ініціативи Уманської юдейської релігійної общини було встановлено обеліск із сірого каменю. Убиті тут описувалися як «радянські мирні громадяни», що було цілком в дусі тогочасного замовчування Голокосту у публічному просторі. Місцева влада ці заходи ігнорувала. Лише після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. на обеліску представниками єврейської общини було встановлено нові таблички івритом та російською мовою, на яких уже вказано єврейське походження убитих тут людей. На обеліску зазначили, що тут було знищено 25 000 осіб. Вочевидь, така цифра є значно перебільшеною – з огляду як на тогочасну кількість єврейського населення Умані (біля 9 000 осіб), так і на наведені вище цифри. Вона не могла перевищувати 5000–6 000 осіб.

Радянська Умань приховувала пам'ять про нацистські злочини за евфемізмом про жертви «мирних радянських громадян». У незалежній Україні місце розстрілів уманських євреїв меморіалізували, щороку в урочищі Сухий Яр покладають квіти громада та міська влада.

25. Уманська яма вул. Теплична

Табір для радянських військовополонених в Умані відомий як «Уманська яма». Серпень 1941 р. Автор фото офіцер Вермахту. Власниця фото: Тетяна Пастушенко

Друга світова війна. Радянські військовополонені. Що відомо про Шталаг? Місце пам'яті і вшанування сьогодні.

Під час Другої світової війни, в німецький полон потрапило понад 5 мільйонів червоноармійців, 3,5 мільйони з яких загинули. У таборах військовополонених на території окупованої України були вбиті або доведені до смерті понад 1,3 мільйони осіб. Це означає, що радянські військовополонені були другою за чисельністю категорією жертв нацистського режиму після євреїв. Насильство проти них та Голокост були тісно пов'язані між собою і через те, що євреїв також потрібно було неодмінно виявляти та розстрілювати. Інколи такі страти відбувались безпосередньо на полі бою. Фактично

червоноармійців-євреїв можна вважати одними із перших жертв Голокосту. В Умані було декілька місць, прилаштованих для утримання військово-полонених.

У перші тижні операції «Барбаросса» група армій «Південь» просувалася на схід. Уже в середині липня до Умані підійшли війська 1-ої танкової групи Евальда фон Клейста з півночі, а з півдня – 17-та армія Вермахту під командуванням генерала Карла-Генріха фон Штюльпнагеля та 11-та армія під командуванням генерала Ойгена фон Шоберта.

Під час боїв у районі Умані на початку серпня до німецького полону потрапили понад сто тисяч червоноармійців.

Ще під час боїв біля Умані в районі місцевої птахофабрики німці розмістили армійський збірно-пересильний пункт № 16, куди одразу ж почали прибувати величезні групи військовополонених. Часто це відбувалось без попереднього повідомлення, тому викликало перенаповнення. Станом на 10 серпня 1941 р. тут зібралось вже 50 000 осіб. Їх утримували за колючим дротом, люди могли поміститись лише стоячи. Щодня помирали сотні з них і їхні тіла перекидали за колючий дріт. Самі військовополонені називали цей табір «Курником». До їхньої охорони було залучено дві роти зі складу 901-го ландшугцбатальйону, що прибули до Умані 11 серпня 1941 р.

16 серпня 1941 р. всіх військовополонених перевели до глиняного кар'єру цегельного заводу – площею понад 10 га і глибиною 15 м. Він став відомим під назвою «Уманська яма». Спершу тут розмістився пересильний табір – дулаг № 182, а відтак стаціонарний табір для рядового і сержантського складу – шталаг № 349. Звідси військовополонених великими партіями відправляли у табори, що розміщувались західніше, а відтак до Німеччини, де використовували на примусових роботах. Проте їхня кількість залишалася досить значною до завершення функціонування табору восени 1943 року. Згідно з доступними статистичними даними, станом на лютий 1942 р. в шталазі 349 утримувалися 7 200 осіб, у червні – 11 300, у жовтні – 16 200, у лютому 1943 р. – 10 500.

Військовополонених розміщували по 200–300 осіб під навісами для просушування цегли, ті, кому не вистачило там місця, перебували просто неба. Більшість із них весь день лежали нерухомо. Охорона стріляла по них при найменшій підозрі в спробі втечі або вчиненні заворушень. Інколи військовополонених залучали до виконання різних примусових робіт, наприклад, з розмінування, ремонту доріг тощо. Умови в таборі були ускладнені не лише тому, що він був переповнений, але й браком харчів і навіть води, відсутністю посуду, поширенням інфекційних хворіб та неможливістю надання адекватної медичної допомоги. Щоденно помирали щонайменше 60–70 осіб.

Точна кількість радянських військовополонених, які загинули в Умані, невідома. На даний момент співробітникам Уманського краєзнавчого музею вдалося виявити інформацію про 4 436 осіб, 3 918 з них названі поіменно.

Зараз на тому місці, де були знайдені братські могили загиблих військовополонених, встановлені обеліски.

26. Повоєнна Умань і євреї. Сучасна спільнота вул. Горького, 9

Євреї в Умані після війни. Радянська політика пам'яті щодо Голокосту. Затирання слідів єврейського життя в просторі міста. Сучасна єврейська громада міста

Два з половиною роки війни змінили обличчя Умані. Євреї міста були вбиті нацистами, українці та росіяни – хто загинув на війні, хто був вивезений до Німеччини. Про довоєнне життя Умані нагадували тільки будинки на центральних та прилеглих вулицях, що не постраждали протягом війни.

Відповідно до повоєнної радянської політики, жертви Голокосту та табору для військовополонених не обговорювалися в публічному просторі. Історію євреїв цього міста почали затирати: закрили вцілілі синагоги та в їхніх приміщеннях відкрили різні адміністративні установи чи цехи заводів, старий єврейський цвинтар знесли, а на його місці почали будівництво помешкань, на місці розстрілу єврейської громади поставили монумент, де вказали, що тут загинули мирні радянські мешканці: чоловіки, жінки та діти. Історію єврейської громади очікувало багаторічне забуття.

Водночас почалося творення нового наративу із включенням історії лідерів Коліївщини, як очільників класової боротьби із польськими панами та їхніми посіпаками-євреями. Оскільки практично уся єврейська громада Умані загинула під час розстрілу в Сухому Яру, існування і цієї громади припинилося.

У 1944 р. в Умані відкрилася новостворена єврейська релігійна громада. Один із вихідців з Умані Гершл Полянкер (1911–1997) очолив у Києві редакцію журналу мовою їдиш «Дер штерн». Проте єврейське життя України влада поступово придушує. У рамках справи проти «безрідних космополітів» у 1951 р. заарештовано, хоч і не на довгий час, році Полянкера, закривають єврейські культурні та релігійні установи, за сфабрикованими звинуваченнями заарештовують діячів культури, науки, медицини.

Станом на 1959 р., в Умані проживало 2200 євреїв (5% від загальної кількості населення). Остання синагога була закрита ще у 1957 р. У цей період євреї Умані публічно не жили традиційним єврейським життям, в деяких родинях зберігалася традиція, але таємно.

Зараз в Умані існує кілька єврейських громад. Про сучасну громаду, яка складається переважно з релігійних євреїв Ізраїлю та США, ми говорили на вулиці Пушкіна. Місцева громада складається з євреїв, котрі живуть у місті з післявоєнних часів. Серед єврейських організацій в Умані зареєстровані Єврейська громада міста Умані, Уманське міське товариство єврейської культури, Громадська організація «Уманський центр Шалом» та Єврейська месіанська релігійна громада. Відповідно до статистичних даних перепису населення 2001 р., з 87 843 мешканців Умані євреями себе записали 0,23%, тобто 202 особи. За даними Єврейської громади міста Умані, в 2019 р. в місті проживає 248 осіб, які користуються правом на повернення в Ізраїль (тобто мають єврейське коріння до третього покоління). Єврейські громади займаються переважно культурно-просвітницькою діяльністю та підтримкою старшого покоління.

ДЖЕРЕЛА:

(Календарі-довідники, архівні матеріали, інтернет-видання):

1. Календарь-справочник г. Умани и его окрестностей на 1914 год (Умань, 1914).
2. Настольно-справочная книга-календарь на 1911 год «Весь Умань» (Умань, 1911).
3. *Памятник архитектуры: Торговые ряды в г. Умани Черкасской области: Историческая записка* (Київ, 1990).
4. Документація синагог в Умані. Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі.
<http://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=treefriend&id=6832&f=origin>
5. Колекції Меморіального комплексу історії Голокосту Яд-Вашем
<https://www.yadvashem.org/>
6. Колекції Меморіального музею Голокосту США <https://collections.ushmm.org/>
7. Йонатан Меир, Мотл Гордон *Ученики мертвеца: история брацлавского хасидизма*,
<http://www.eshkolot.ru/event/42535>
8. Мария Эндель. *Воображая раби Нахмана: курс лекций*, <http://eshkolot.ru/event/42349>
9. Надія Суровцова. *Спогади*. (Київ, вид-во Олени Теліги, 1996), 432 с.
10. Олександра Фішель *Дерево в єврейській культурі – образ, символ, знак*
<https://www.youtube.com/watch?v=JKyHSADNGiA>
11. ЦДАВОУ (Центральний державний архів вищих органів влади й управління України, м. Київ), Ф. 1738, Оп. I, Спр. 50, 109 с.
12. *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives: Conference Presentation* (Center for Advanced Holocaust Studies, US Holocaust Memorial Museum, 2013)
13. Weronika Krebsowa. *«Opis autentyczny Rzezi Humaniskiej przez corkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zamężną Krebsową»*. (1840)

СТАТТІ з періодичних видань та наукових збірників:

1. Александр Прусин. «Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941-1943: действия и мотивации», *Голокост і сучасність*, 2007, № 1, С. 31–59.
2. Alla Marchenko. «In the Eyes of Uman Pilgrims: A Vision of Place and Its Inhabitants», *Contemporary Jewry*, 38, 2018, pp. 227-241: <https://doi.org/10.1007/s12397-017-9247-0>
3. Altshuler. «Haside Bratslav Be-vrit Ha-mo'atsot bi-shnot ha-shloshim» [“Bratslav Hasidim in the Soviet Union in the 1930s”(Hebrew)], *Michael, Tel Aviv University*, 1980, pp. 37-44.
4. Anshel Pfeffer. «My Pilgrimage Into the Jewish Future: Partying, Praying, Prostitution and Absolution in Uman», *Haaretz*, September 15, 2018: <https://www.haaretz.com/opinion/.premium-partying-praying-prostitution-and-absolution-at-a-pilgrimage-into-the-jewish-future-1.6469941>
5. Анна Соловей, Менахем Яглом. «Жизнь «мертвых хасидов»: Брацлав в Иерусалиме», *Лехаим*, 31 июля 2014 г. [Электронный ресурс] – <https://lechaim.ru/events/zhizn-mertvyh-hasidov-bratslav-v-ierusalime/>

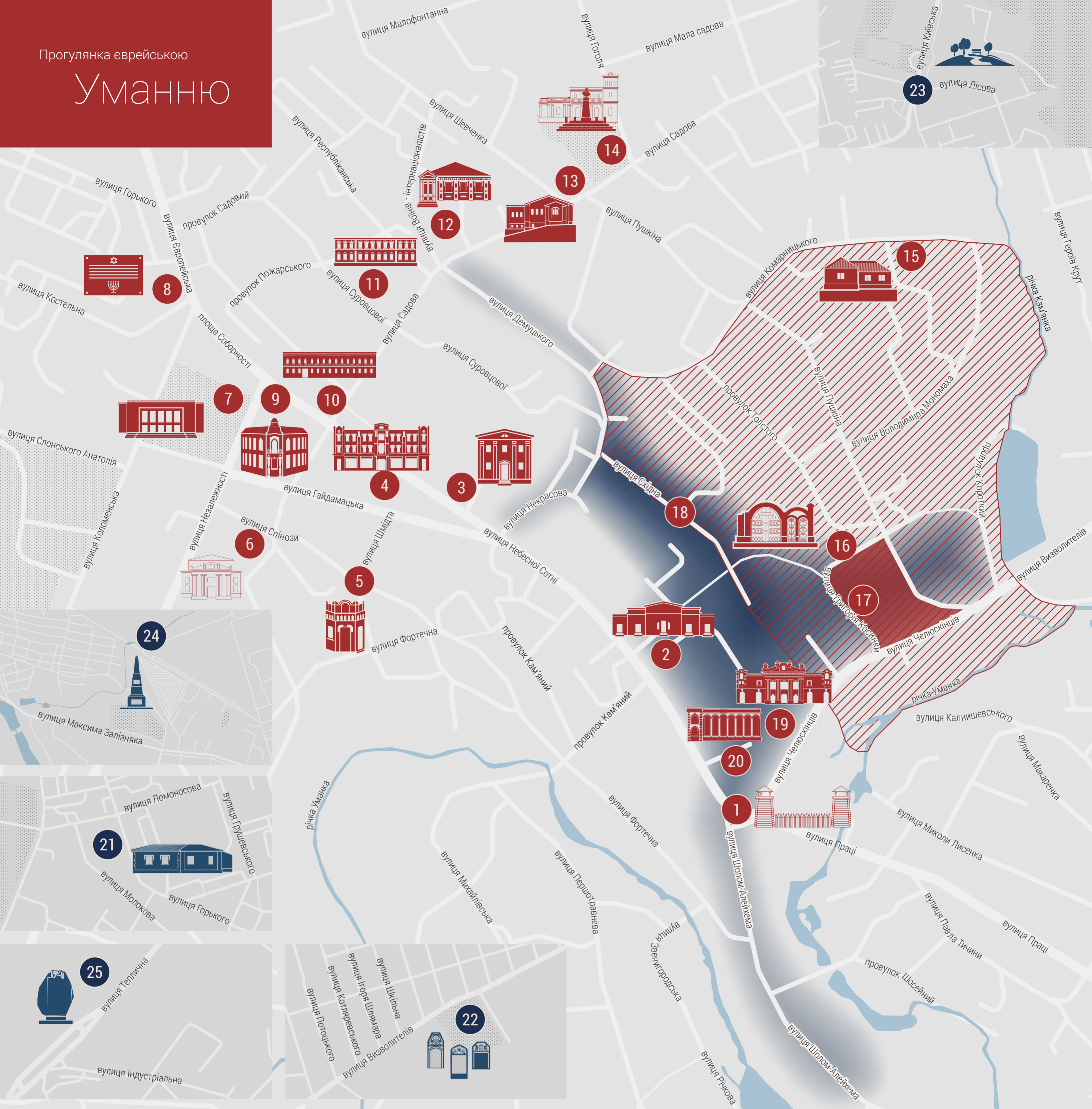
6. Богдан Черномаз. «Умань: міжнаціональні відносини», *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського, Історичні науки*, 2018, № 2 (46), С. 129-133
7. Вадим Яшин. «Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині ХІХ ст.», *Гуманітарний журнал*, 2013, № 4, С. 30–43.
8. Валерія Цубенко. «Місто Умань – Штаб Києво-Подільсько військового поселення кавалерії (1837-1857)», *Уманська Старовина, Науковий журнал*, 2017, Вип. 3, С. 100-106
9. David Price. «Mark Zborowski in a World of Pain: Part One, The Spy-Scholar», *CounterPunch*, 2011, June 13-30
10. Евгений Левин, Марина Карпова. «Умань за железным занавесом. Интервью с Хаимом Кремером», *Букник*, 2011 – <http://booknik.ru/today/faces/uman-za-jelezny-zanavesom/>
11. Ігор Кривошея, Людмила Якименко. «Навчальні заклади Умані початку ХХ століття: на матеріалі спогадів Надії Суровцової».
12. Ігор Кривошея, Людмила Якименко. «Уманський єврейський дискурс у творчості Надії Суровцової», *Емінак: Науковий щоквартальник*, 2018, № 4 (24), Т. 1, С. 21–26.
13. Ігор Кривошея, Людмила Якименко. «Участь Надії Суровцової в українській національно-демократичній революції (1917–1921 рр.)», *Науковий журнал, Київські історичні студії*, 2016, № 1, С. 78–83.
14. Катерина Малахова. «Новоєвропейська філософія та термін «філософ» у текстах раннього європейського Просвітництва», *Наукові записки НУ «Острозька академія»*, 2013, Вип. 12, С. 359–373.
15. Леонід Зашкільняк. «Новий погляд на українську історіографію ХІХ — початку ХХ століття» *Український гуманітарний огляд*, 1999, Вип. 1
16. Олена Дудник. «Єврейські погроми на Уманщині (1919 р.)», *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського, Серія: Історичні науки*, 2018, № 3, Том 29 (68), С. 13–17.
17. Сергій Васильєв. «Місто Умань у 60-х – 70-х роках ХІХ ст.: прискорення внутрішніх еволюційних процесів», *Українсько-польський науковий діалог в Умані: збірник наукових праць*, 2009, С. 46–52
18. Hanna Widacka. «Bohaterska obrona Trembowli w 1675 r.», <https://www.wilanow-palac.pl/bohaterska-obrona-trembowli-w-1675-r.html>
19. Steven J. Zipperstein. «Underground Man: the Curious Case of Mark Zborowski and the Writing of a Modern Jewish Classic», *Jewish Review Of Books*, 2010, Summer, 38–42.
20. Susan Weissman. «Mark ‘Etienne’ Zborowski: Portrait of Deception – Part One», *Critique*, 2011, Vol. 39, No 4, 583–609.
21. Susan Weissman. «Mark ‘Etienne’ Zborowski: Portrait of Deception – Part Two», *Critique*, 2015, Vol. 43, No 2, 189-209
22. Татьяна Таирова-Яковлева. «Колиивщина в исторической памяти», *Диалог со временем, Интеллектуальное историческое ревью*, 2019, 66, 37–53.
23. Юлія Ілляшенко. «Уманський край у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)», *Гуманітарний вісник*, 2014, № 20, с. 29-36.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александр Головцов. *Праздник жизни – молодости годы: исповедь шестидесятника*. (Киев, Альфа реклама, 2015), 440 с.
2. Александр Круглов, Андрей Уманский и Игорь Щупак. *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат “Украина”, Губернаторство “Транснистрия”*. (Днепро: Украинский институт изучения Холокоста “Ткума”, 2016)
3. Богдан Черномаз. *Гайдамацькі повстання XVIII ст. і правда історії*. (Умань, УКВПП, 2009), 140 с.
4. Василий Иващенко. *Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки)*. (Киев, Типография С. В. Кульженко, 1895), 49 с.
5. Владислав Давидюк. *Історія уманських вулиць: вулиця Жовтневої революції та площа Леніна. Випуск 1*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2011), 215 с.
6. Владислав Давидюк. *Історія уманських вулиць: вулиця Коломенська, вулиця Леніна та вулиця Піонтковського. Випуск 2*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2012), 229 с.
7. Владислав Давидюк. *Історія уманських вулиць: вулиця Радянська, вулиця Садова та вулиця Рафаїла Чорного. Випуск 3*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2012), 424 с.
8. Владислав Давидюк /упорядник/. *Умань і уманичина в київських газетах XIX ст.: «Заря», «Жизнь и искусство»*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2017), 268 с.
9. Владислав Давидюк. *Подорож вулицями старої Умані*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2018), 527 с.
10. Владислав Давидюк. *Історія Умані: міфи і дійсність в документах*. (Умань, ВПЦ «Візаві», 2019), 317 с.
11. В. Денисов. *Ярмарки*. (Санкт-Петербург, Типография Киришбаума, 1911), 140 с.
12. Генрі Абрамсон. *Молитва за владу. Українці та євреї під час революції (1917-1920)*. (Київ, Дух і літера, 2017)
13. Гілель Казовський /упорядник/. *Культур-Ліга: художній авангард 1910-1920-х років /альбом-каталог/*. (Київ, Дух і літера, 2007)
14. Григорій Бевз. *Історія Уманичини*. (Київ, 1997), 104 с.
15. Даниил Романовский, Давид Зильберкланг. *Яд-Вашем: Исследования 1*. (Иерусалим, Яд-Вашем, 2009)
16. Єжи Лоек. *Історія прекрасної бітинки : оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822)*. (Київ, Юніверс, 2005), 448 с.
17. Евгения Бош. *Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 года до немецкой оккупации*. (Москва, Ленинград, Гос.изд-во, 1925), 271 с.
18. Иван Долгорукий. *Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда 1810 года*. (Москва, Университетская типография Катков и Ко, 1870), 349 с.
19. Иван-Павло Химка. *Українсько-єврейські взаємини. Від історії до пам'яті*. (Київ, Дух і літера, 2019)
20. Ігор Кривошея. *Шляхта Уманичини в імперську добу (кінець XIX – перша третина XIX ст.)* (Умань, ВПЦ «Візаві», 2014), 254 с.
21. Ігор Кривошея, Володимир Фуркало. *Хасиди в Умані: історія і сучасність*. (Умань, РВЦ «Софія», 2007), 18 с.

22. Игорь Щупак. *Евреи в Украине: Вопросы истории и религии с древнейших времен до Холокоста*. (Днепропетровск, Лира, 2015)
23. Ирина Гонца. *Словник ойконімів Уманщини*. (Умань, Візаві, 2017), 127 с.
24. Йоханан Петровський-Штерн. *Анти-імперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності*. (Київ, Критика, 2018), 432 с.
25. Йоханан Петровський-Штерн. *Штетл: Золота доба єврейського містечка*. (Київ, Критика, 2019), 394 с.
26. Наталія Яковенко. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* (Київ, Генеза, 1997), 380 с.
27. Рахіль Фейгенберг. *Летопись мертвого города* (Ленинград, 1928), 215 с.
28. Сергій Плохій *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до Незалежності* (Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2019), 496 с.
29. Сергій Плохій *Козацький міф: історія і націєтворення в епоху імперій* (Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2018).
30. Тетяна Кузнець *Населення Уманщини XIX – початку XX століття* (Київ, ВПЦ «Київський університет», 2005), 195 с.
31. Тетяна Таїрова-Яковлева. *Коліївщина. Великі ілюзії* (Київ, Кліо, 2019)
32. Тімоті Снайдер. *Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*. (Київ, Дух і літера, 2014), 464 с.
33. Юрій Дойков. *Надія Суровцова: на засланні в Архангельську (1933-1937)*. (Архангельск, 2005), 92 с.
34. Юрій Ходорковський. *Єврейські некрополі України*. (Київ, Інтерграфік, 1998), 84 с.
35. Adam Teller. *Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates*. (Stanford: Stanford University Press, 2016).
36. Alexander Orbach, John Klier. *Perspectives on the 1881-1882 pogroms in Russia* (Pittsburgh, University of Pittsburgh, 1984)
37. Anna Shternshis. *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*. (Bloomington, Indiana University Press, 2006)
38. Antón M. Pazos, ed. *Redefining Pilgrimage: New Perspectives on Historical and Contemporary Pilgrimages*. (New York: Routledge, 2016)
39. Arthur Green. *Tormented Master: The Life and Spiritual Quest of Rabbi Nahman of Bratslav*. (Nashville, TN: Jewish Lights Classic, 1992).
40. Beata Lorens. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*. (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014), 559 s.
41. Benjamin Nathans, Gabriella. *Safran Culture Front: Representing Jews in Eastern Europe*. (University of Pennsylvania Press, 2008)
42. Bernard Wasserstein. *W przededniu. Żydzi w Europie przed drugą wojną światową*. (Warszawa, Magnum, 2012)
43. Eliyana Adler. *In Her Hands: The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*. (Detroit: Wayne State University Press, 2010).
44. Eugene Avrutin. *Russian Jewish History (Course Reader)*. (Lviv, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2017)

45. Glenn Dynner. *Yankel's Tavern: Jews, Liquor, and Life in the Kingdom of Poland*. (Oxford, New York, Oxford University Press, 2013)
46. Hatem El-Gohary, David John Edwards and Riyad Eid, eds. *Global Perspectives on Religious Tourism and Pilgrimage*. (Hershey, PA: IGI Global, 2018).
47. Ілля Герасимов. *Plebeian Modernity. Social Practices, Illegality and the Urban Poor in Russia, 1906-1916*. (Rochester, University of Rochester Press, 2018), 275 p.
48. Inna Shtakser. *The Making of Jewish Revolutionaries in the Pale of Settlement: Community and Identity during the Russian Revolution and its Immediate Aftermath, 1905–07*. (New York, Palgrave Macmillan, 2014)
49. John Doyle Klier, Shlomo Lambroza. *Pogroms: anti-Jewish violence in modern Russian history*. (Cambridge, University Press, 1992), 393 p.
50. John Doyle Klier. *Imperial Russia's Jewish Question, 1855–1881*. (Cambridge, University Press, 2005), 560 p.
51. Marcin Wodziński. *East European Jews in Modern Times (Course Reader)*. (Lviv, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2017).
52. Marcin Wodziński, Waldemar Spallek. *Chasydyzm. Atlas historyczny*. (Kraków, Wydawnictwo Austeria, 2019).
53. Sergey Kravtsov. *In the Shadow of Empires. Synagogue Architecture in East Central Europe*. (Weimar, Rostock, Grunberg Verlag, 2018).
54. Simon Schama. *Belonging: The Story of the Jews 1492-1900*. (London, The Bodley Head, 2017).
55. Vladyslava Moskalets. *Social History of the Jews: Key Issues, Methods, and Research Possibilities (Course Reader)*. (Lviv, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, 2017).

Легенда: – Гетто – Район паломництва – територія, більшість мешканців якої хасиди – Район паломництва – територія, на якій мешкають лише хасиди – Існуючі об'єкти – Неіснуючі об'єкти – Об'єкти не в пішій доступності – Опис на звороті

- 1 Уманська фортеця** | заправка ОККО
вул. Шолом-Алейхема, 27
Уманську фортецю заснував шляхтич Валентій Калиновський на початку XVII ст. Серед інших мешканців міста в той час згадуються євреї, які отримували грамоти-привілеї на поселення.
- 2 Старий ринок та Торгові ряди** >
вул. Небесної Сотні, 47
- 3 Василіянський монастир** | ДІАЗ «Стара Умань»
вул. Небесної Сотні, 31
Василіянський монастир під час Коліївщини і захоплення Умані гайдамаками 1768р. став одним з центрів оборони міста. Із цієї події і місцем пов'язані значні жертви серед поляків, євреїв та уніатів. «Уманська різанина» стала однією з найдраматичніших подій у єврейській історичній пам'яті.
- 4 Готель «Регіна»** | кінотеатр «Хроніка», тепер спалена і закинута будівля
вул. Небесної Сотні, 10
Перша світова війна і Лютнева революція в Росії дали поштовх подіям Української революції 1917–1921 рр. Умань стала місцем змагання різних національних проєктів, кожен з яких, зокрема і єврейський, мав власні ідеї, супротивників і союзників. 22 травня 1918 р. в Малому театрі готелю «Регіна» відбулося відкриття органу єврейського національного самоврядування, обраного відповідно до закону УНР про національно-персональну автономію. Єврейська національна рада засідала в міській думі.
- 5 Наріжний будинок вулиці Шмідта і Спінози**
вул. Шмідта, 5
Це місце було частиною єврейської ділянки, яка сформувалася протягом XVIII–XIX ст. Її вулиці були основними торговельними артеріями міста. У 1820-х рр. в Умані мешкало 17 тис. євреїв, які становили 87% населення міста.
- 6 Пустка на місці Центральної синагоги**
вул. Спінози, 6
На початку XX ст. пустку навпроти вулиці Спінози займала Центральна синагога, час побудови і локація якої досі є предметом для дискусій. Пустка на місці синагоги підкреслює відсутність маркування єврейської спадщини в просторі міста.
- 7 Міський театр** | Міський будинок культури ім. Юрія Смолича >
вул. Незалежності, 2

- 8 Палац піонерів** | адміністративна будівля
вул. Європейська, 1
Приміщення колишнього Палацу піонерів, підвал якого став місцем масового вбивства нацистами уманських євреїв у вересні 1941 р. У 2007 р. на фасаді будинку розміщено меморіальну таблицю.
- 9 Готель «Ново-Європейський»** | адміністративна будівля
вул. Незалежності, 1/2
Один з перших готелів міста «Ново-Європейський» на межі XIX–XX ст. належав єврею Войку Файнштейну. У цей період євреї, серед інших власників традиційних гостинних дворів, обирають нову форму ведення справи. Поява подібного готелю в місті була свідченням змін в індустрії гостинності Умані в період модернізації.
- 10 Комерційний банк** | адміністративна будівля
вул. Садова, 3
У 1894 р. в будинку відкрився один з перших в місті комерційних банків. Традиційна для представників єврейської громади сфера – фінанси – давала переваги в розвитку банківської справи і кар'єри в ній. Почесний громадянин Умані єврей Рахліс став першим керівником банку. Формування банківської системи в місті відкривало епоху динамічної модернізації в Умані.
- 11 Єврейська світська школа** | школа № 8 >
вул. Суровцової, 3
- 12 Музей-квартира Надії Суровцової**
вул. Воїнів-інтернаціоналістів, 6
Будинок музею був помешканням Надії Суровцової після її повернення до Умані з ув'язнення в середині 1950-х рр. Спогади Суровцової про її уманське дитинство зберегли для нас фрагменти єврейського життя міста до революції 1917 р. Її життя в Умані дозволяє побачити інтелектуальні євреї після Другої світової війни, які серед інших були гостями її «Бабусиного салону».
- 13 Талмуд-тора** | Уманська автошкола ТСОУ
вул. Шевченка, 1
Талмуд-тора, ймовірно, функціонувала у цьому будинку на початку XX ст. Це був початковий навчальний заклад, який представляв традиційну єврейську освіту і виконував функції соціального піклування громади про дітей-сиріт. Одним з вчителів школи був Юдиль Кулик, батько письменника Івана Кулика.

- 14 Неіснуючий будинок Фішмана** | сквер Черняхівського
вул. Садова, 20–22
Будинок єврейського підприємця і мецената Натана Фішмана відомий і за рідкісним для початку XX ст. фото. І за спогадами Надії Суровцової. Будинок був зруйнований під час Другої світової війни, а в повонний час тут з'явилися сквер і пам'ятник радянському генералу Івану Черняхівському. Утім, зникнення будівлі не затерло місця пам'яті, яке досі є для багатьох уманців «будинком Фішмана».
- 15 Будинок Івана (Ізраїля) Кулика**
вул. Комарницького, 6
З 1959 по 2016 рр. вулиця, де стоїть цей будинок, мала ім'я єврея, радянського письменника Івана Кулика. Декомунізація 2015 р. стерла не лише назву вулиці, а й меморіальну дошку про письменника. Реабілітований і звеличений після смерті в 1950-ті рр., радянський літератор вдруге зник зі сторінок офіційної історії міста.
- 16 Могила ребе Нахмана** >
вул. Григорія Косинки, 1
- 17 Район паломництва хасидів** >
вул. Східна, Пушкіна, Комарницького, русло річок Кам'янка і Уманка
- 18 Гетто**
вул. Східна, Григорія Косинки, Демущького, Некрасова, >
Шолом-Алейхема
- 19 Старобазарна синагога** | недоступна на території заводу «Мегомметр»
вул. Небесної Сотні, 49
Про цю синагогу є дуже мало інформації. Оскільки будівля зведена з червоної цегли, можемо припустити, що вона побудована на зламі XIX–XX ст. на місці Старобазарної синагоги. Ймовірно, від попередньої синагоги залишилася і назва. У 1950-х рр. будівлю використовували для потреб заводу «Мегомметр». Зараз завод є приватною власністю і доступ до синагоги закритий. Очевидно, вона і далі використовується як цехове приміщення.
- 20 Велика базарна (хоральна) синагога** | недоступна на території заводу «Мегомметр»
вул. Небесної Сотні, 49

Локації не в пішій доступності

- 21 Будинок Віри Боцманівської – «праведниці світу»**
вул. Горького, 39
У цьому будинку уманська вчителька протягом року переховувала сина своєї колеги Мирона Демба. За участь в ОУН після війни була засуджена. У 2018 р. отримала звання «Праведниці народів світу», яке Ізраїльський національний меморіал «Яд Вашем» надає тим, хто в часи Голокосту зміг врятувати бодай одну людину. Віра Боцманівська – одна з 14 уманців, котрих так відзначили.
- 22 Новий єврейський цвинтар**
вул. Визволителів
Новий єврейський цвинтар відкрито у другій пол. XIX ст. Старого цвинтаря, що існував з XVII ст. і де були поховані жертви Коліївщини та ребе Нахман, не вистачало для зростаючого населення міста. У роки Другої світової війни та після неї обидва цвинтарі були знищені. Зараз цвинтар огорожено, на ньому зберігаються віцілі надробки-мацеві.
- 23 Парк «Софіївка»** >
вул. Київська, 12а
- 24 Сухий Яр**
біля вул. Максима Залізняка
8 жовтня 1941 р. в урочищі нацисти вбили до 6 тис. євреїв Умані, віцілих після єврейської акції айнзацгрупи. У 1945 р. місце розстрілів було позначено обеліском з характерною радянською присвятою «мирним громадянам». У 1991 р. з ініціативи єврейської громади на пам'ятнику було змінено надпис, де вказувалося про єврейську приналежність жертв.
- 25 Уманська яма та штагал 349**
вул. Теплична
У серпні 1941 р. полонених солдатів Червоної армії помістили на території глиняного кар'єру, який самі бранці називали «Уманська яма». За нацистською документацією, тут розміщувався стаціонарний табір для військових – штагал 349. Точну кількість жертв встановити важко, але уманські краєзнавці повідомляють про 4,5 тис. загиблих.

Торгові ряди. Фото 2000 р. Уманський краєзнавчий музей

2 Старий ринок та Торгові ряди вул. Небесної Сотні, 47

Торгові ряди в Умані побудовані за планом архітектора Тепінгера 1780 р. на місці старого ринку. Через пожежу 1857 р. будівлі капітально відремонтували, відтак їхнє приміщення використовувала міська ратуша.

Від початків Умані і до XIX ст. ринок був центром економічного життя, соціальної та культурної взаємодії різних спільнот міста. Навколо ринку сформувалась єврейська ділянка ранньомодерного міста. З появою єврейської громади постала потреба в облаштуванні інфраструктури для її релігійних практик, зокрема молитовних домів.

Портрет Грша Бер Гурвіца

Школа № 8. Фото 2019 р. Олена Андранатій

11 Єврейська світська школа вул. Суровцової, 3

Школа № 8, на вул. Суровцової, відкрита 1914 р. як єврейська школа, і на початок радянської влади вона зберегла цей статус. Після Другої світової війни школа стала українською, символізуючи зникнення єврейських учнів у місті. Щоправда, історія світської єврейської освіти в Умані почалась набагато раніше.

У 1822 р. в Умані з'явилась єврейська школа, яка стала першим закладом світського характеру в Російській імперії. Через кілька років школу під тиском ортодоксальної громади Умані закрили. Щодо її локації, то є різні версії: називають і приміщення талмуд-тори – початкового навчального закладу для дітей з бідних родин, і одну з міських синагог.

Навколо ринку зростали будинки єврейських власників, які поєднували житлові й господарські функції. Поступово тогочасна Умань (XVII–XVIII ст.) перетворилась на те, що в польській історії називали містечком, а в єврейській традиції – штетлом. Феномен приватного містечка/штетла є частиною історії Центрально-Східної Європи XV–XVIII ст. Багато штетлів з'явилися саме на східних територіях Речі Посполитої, де переважали землеволодіння магнатів. У системі економічних відносин штетлу євреї займали особливе місце. Шляхта (у випадку Умані – родина Потоцьких), яка дбала про прибутковість свого містечка, вважала євреїв зручними кандидатами на роль відкупників податків або орендарів землеволодіння. Не маючи права володіння землею – головною цінністю традиційного суспільства, євреї вели торгівлю, що на той час було досить ризиковано і непростим.

В останній чверті XVIII ст. Умань увійшла до Російської імперії, але традиційний уклад життя штетлу був незмінним ще тривалий період, допоки не почалась модернізація. На межі XIX–XX ст. Умань наповнилась модерними будинками, готелями, банками. Заможні євреї були активними учасниками цих змін, ставали меценатами інфраструктурних проектів у місті. Район старого ринку на той час втратив свою респектабельність, будучи місцем поселення біднішої частини єврейської громади. Під час Другої світової війни ділянки навколо Старого ринку була частиною гетто і згодом її зруйнували, а багатьох євреїв міста вбили. З довоєнних часів залишилися поодинокі будівлі, які колись належали євреям-підприємцям.

Сьогодні Торгові ряди, як давній осередок єврейського життя Умані, не входить до туристичних маршрутів, залишаючи осторонь оповідь про багатокультурне минуле міста.

Поява школи перетворила Умань на один із центрів єврейського просвітництва – Гаскалі. Програма школи охоплювала світські дисципліни, зокрема історію та європейські мови. Директором школи став Мейр Горн – виходець з Галичини, а фінансував школу Грш Бер Гурвіц, який походив з родини уманського прихильника єврейського просвітництва. Гурвіц особисто долучився до популяризації ідей Гаскалі, здійснюючи переклади і видаючи книжки. Невадлий досвід зі школою розчарував Гурвіца, а 1825 р. він виїхав з країни. Однак становлення світської єврейської освіти продовжилось, зокрема в єврейському училищі, яке відкрилося у 1835 р.

Традиційне виховання в єврейській громаді Умані мало релігійне забарвлення. Хлопчики відвідували хедери – початкові школи, де вчилися читати чи завчали напам'ять релігійні тексти. Ті з них, хто мав потенціал, потрапляли до єшив – релігійних закладів вищого рівня. Реакція на першу світську уманську школу була тиговою для традиційної спільноти. Єврейські громади подібно реагують і на казенні училища, які відкриває імперська влада, пишучи скарги на ці заклади і не віддаючи до них своїх дітей.

Прихильники впровадження світської освіти винними у своїй невдачі вважали традиційну єврейську еліту, таваючи її як неосвічених фанатиків. Варець, який дозволив би виправити ситуацію, вони бачили в діяльності Мойсея Мендельсона в Берліні. Саме він сформулював основні принципи Гаскалі, яка мала дозволити євреям «вийти з гетто» та стати «німцями єврейського походження». У відповідь на свідоме прагнення вийти із закритої традиційної спільноти єврейські просвітники (маскли) сподівались на допомогу влади в інтеграції до світського суспільства. Головним знаряддям у справі акультуризації громади була система освіти і література.

Неважаючи на дискусії, чи існували маскли і Гаскала в Російській імперії, головним висновком є мінімальне втілення їхніх ідей. Хай там як, а Умань, без сумніву, може претендувати на статус одного з перших центрів єврейського просвітництва і міста з першою єврейською світською школою в імперії.

багатоповверхову забудову в 1970-х рр. Головна вулиця розбудованого мікрорайону має ім'я поета Александра Пушкіна, і саме з нею сьогодні асоціюють багатотисячні паломництва хасидів до Умані.

Місцеві краєзнавці вважають, що старовинне єврейське кладовище та поховання хасидського лідера є зовсім в іншій частині передмістя. Втім, паломники переконані – вони йдуть туди, куди їм треба, бо про це написано у священних для них текстах. Перші паломники – нечисленна група послідовників ребе – прибули туди через рік після його смерті, напередодні єврейського Нового року (Рош-га-Шана). Візити продовжувались навіть після радянських заборон на релігійну активність, щоправда, вони були таємними, здійснювалися поодинокі чи кількома особами. Найбільш резонансною є історія Гедальї Флора – американського паломника, що з другої спроби таки спромігся дістатись до омріяного місця в 1963 р. Про відому в околиці могили хасидського чудотворця на території приватної садби згадувала у своїх мемуарах громадська діячка Надія Суровцова.

Заборони були зняті під час горбачовської «перебудови»: близько ста хасидів приїхали до Умані 1987 р., і відтоді щороку кількість гостей зростає. У 2019-му лише під час Рош-га-Шана місто офіційно відвідало близько 30 тис. паломників з багатьох країн світу, насамперед з Ізраїлю та США. Частина з них приїжджає на довгий час допомогати в обслуговуванні району паломництва, а дехто вирішує оселитись у місті на постійно. Сьогодні колоритна вулиця Пушкіна на горі Турок відома у світі і як паломницький центр, який функціонує цілий рік, і як осередок нового хасидського життя в Умані.

(Купецький молитовний дім або Цирульничий). Молитовний дім був маркером тієї чи іншої групи всередині єврейської спільноти, тимчасом як синагога – головним місцем релігійних практик усєї спільноти. Наявність синагог у місті була однією з вимог традиційного суспільства, для якого релігійна сфера була важлива з погляду культурних потреб, для взаємин всередині громади та виконувала ідеологічну роль. Функціонування синагоги вимагало і певних посад – хазан, габай, рабин, посади які були почесно і свідчили про статус особи. Зі синагогок були пов'язані головні моменти життя члена громади – проходження обрядів повноліття, укладання шлюбу, відзначення свят.

Релігійне життя традиційної громади було суворо регламентовано. У синагозі, як місці публічної дії, жінкам не дозволено було бути або ж їм відводилась роль пасивних спостерігачок. Не були активними учасниками релігійних відправ і діти-хлопчики, до досягнення 13-річного віку. Молитва, як і всі інші значущі для життя громади процедури, були прерогативою дорослих чоловіків, з підкресленою колективністю цієї справи. Важливим моментом була презентація ієрархичності громади, яка проявлялась, зокрема, у можливості отримати почесні місця в синагозі.

Піддї XIX ст. радикально змінили картину релігійного життя єврейської Умані. Велика базарна синагога є свідченням цих змін, що мають відлуння в сьогоднішні. У 1930-х рр. синагогу віддали під робітничий клуб. Після війни, у 1950-ті, приміщення колишньої синагоги опинилась на території заводу «Мегометр», який переобладнав її для потреб цеху. Ставши приватною власністю в часи незалежності, завод не поспішає відчиняти свої двері дослідникам чи туристам. Доступу до синагоги немає.

На початку 2000-х рр. дослідники Центру єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі задокументували цю будівлю і внесли її до Індексу єврейського мистецтва ім. Бецялєя Наркісса. Однак синагога досі нема ні в сучасному історичному наративі міста, ні в туристичних маршрутах.

Міський письменники в Умані. Фото з журналу «Глобус» 1926. Надія Ярина Цимбал

7 Міський театр | Міський будинок культури ім. Юрія Смолича вул. Незалежності, 2

1920-ті рр. позначились в Умані культурним вибухом. Так, у той чи інший період свою діяльність і життя з містом пов'язали Лесь Курбас, Микола Бажан, Іван Кулик, Раїса Троянker, Лев Квітко.

Енергія цього вибуху була вивільнена подіями революції і радянського політичного коренізації, що стала для більшості вимушеним кроком назад. Щоправда, не менш важливими були попередні десятиліття модернізації єврейської спільноти в Російській імперії. На час революції 1917 р. «вихід з гетто» уже відбувся для тисяч молодих

Вхід до могили ребе Нахмана. Фото 2000 р. Уманський краєзнавчий музей

16 Могила ребе Нахмана вул. Григорія Косинки, 1

У районі вулиць Пушкіна та Східної, на місці старого єврейського цвинтаря стоїть огель – кам'яний намет, який покриває могилу ребе Нахмана – культової фігури для брацлавських хасидів, похованого тут 1810 р.

У XVIII ст. Поділля стало одним із центрів виникнення релігійної течії в юдаїзмі, відомою як хасидизм. Серед його лідерів, славу засновника здобув Ізраель Баал Шем Тов (Бешт). З його смертю в 1760 (?) р. хасидизм поширився за межі Поділля і Волині, проникаючи в єврейські громади Польщі та Литви. Хасидизм став

євреїв, які через університети і простори мегаполісів вливались у культурне життя пізньої імперії. А втім, важливим наслідком революції було те, що нова культура вже творилась через усвідомлення митцями власної національної ідентичності, а не через її приховування.

Новим було й те, що приречений раніше на акультурацію єврейський митець, який задля вільної творчості мав перетворитись на «російського єврея», тепер міг згадати про своє єврейство і говорити до читача рідним їдишем. Єврейська культура в цей час не замикається в собі, а творить дивовижну суміш разом з російською та українською. Ще цікавішими виглядають метаморфози подвійної ідентичності окремих єврейських літераторів, зокрема Раїси Троянker, які рефлексували щодо своєї українськості.

Чи можна говорити про те, що Умань була не просто транзитною зупинкою для літераторів, а вплинула на них значно глибше? Принаймні дружина Лейби Квітко згадувала, що саме Умань сформувала її чоловіка як поета. Український поет Микола Бажан, для якого Умань стала подібним ключем до біографії, не тільки діяв у цьому строкоатому культурному полі, контактуючи з багатьма єврейськими митцями, але й брав участь за прообразів своїх творів (наприклад, поема «Дебора»). Для Раїси Троянker, постоать якої нагадує про бурхливу жіночу еманіпацію 1920-х рр., Умань була рідним містом, а сюжети, пов'язані з роками, проведеними в місті, – джерелом для творчості. Єврейські письменники та поети разом з українськими творили модерне культурне тло 1920-30-х рр., і Умань стала однією зі сцен цієї історії.

Більшість митців не змогла porozумитись з лещатами соцреалізму, тому були ув'язнені, розстріляні, відтак забуті. Сьогоднішня ж Умань погрюває повертає і присвоює їхні імена.

східноєвропейською відповіддю на кризу традиційної єврейської спільноти та її еліти і значне погіршення становища євреїв в пізній Речі Посполитій. Проте на відміну від західноєвропейського єврейського просвітництва – Гаскалі, основаної на раціоналістичній критиці традиційного релігійного вчення, хасидизм мав за підґрунтя релігійну харизматичність своїх лідерів.

З Уманню пов'язане ім'я засновника Брацлавського хасидизму, одного з духовних очільників цієї течії в Україні, – нащадка Бешта, ребе Нахмана із Брацлава. Загалом в Умані він провів лише незначну частину свого короткого життя. Вперше він побував тут уже дорослим, повертаючись з подорожі до Землі Ізраїлю. Цей візит, можливо, не був випадковим, але точно став знаковим і для самого хасидського лідера, і для його послідовників. В Умані ребе Нахман потрапив на символічне для єврейської пам'яті місце, цвинтар, де були поховані жертви гайдамаків, вбиті під час Уманської різанини 1768 р. Ця історія з часів Коліївщини так вплинула на нього, що він заповів поховати себе на цьому місці. Втративши родину, він повернувся до Умані, де й оселився біля єврейського цвинтаря, там і провів останні дні.

Харизматичний лідер і великий містик ребе Нахман після смерті лишив небагато учнів. Та й Брацлавський хасидизм не був тут дуже поширеним, через досить радикальні підходи. Однак, як Сократ став всевітньо відомим генієм через Платона, який писав про діалоги з вчителем, так і вчення ребе Нахмана дожило донині через ребе Натана, його учня, який фактично і зберіг весь інтелектуальний спадок свого наставника. Його ж стараннями могила ребе Нахмана перетворилась на місце паломництва, яке раз на рік, під час єврейського Нового року, фокусує в Умані світову увагу.

Вид на район паломників. Фото 2019 р. Олена Андранатій

17 Район паломництва хасидів – передмістя Турок вул. Східна, Пушкіна, Комарницького, русло річок Кам'янка і Уманка

Передмістя Турок є одним з історичних і найбільш мальовничих мікрорайонів сучасної Умані. Тут було єврейське кладовище, на якому поховали засновника Брацлавського хасидизму ребе Нахмана. Під час боїв Другої світової війни кладовище було зруйновано, а в післявоєнний період його простір перетворили на територію для нових домогосподарств. Існують історії про те, як власники ділянки з могилою ребе Нахмана спланували розташування будинку так, щоб не зачепити могилу, і ця ділянка збереглась під час перепланування мікрорайону під

Велика базарна синагога до перебудови. Фото 1950-х рр. Уманський краєзнавчий музей

20 Велика базарна (хоральна) синагога вул. Небесної Сотні, 49

Будівля Великої базарної синагоги в Умані з'явилась на межі XVII–XVIII ст. Синагога пережила три епохи, кожна з яких змінювала її зовнішній вигляд: кілька разів її кардинально перебудовували. Синагога мала 28 м завдовжки і 14 м завширшки. В уманському довіднику 1914 р. будівлю було позначено як Велика хоральна синагога, і ця назва, попри неодноразові дискусії дослідників, міцно закріпилась за нею.

У 1914 р. уманський довідник нарахував 15 молитовних будинків та чотири синагоги в місті. Їх кількість свідчила про розмаїтість течій всередині юдаїзму (Брацлавський хасидизм чи традиційний Литвацький рабінат) та відображала соціальну структуру громади

Родина Герша Гайдиського, яка виміла в гетто. Фото 1945 р. Надав Дмитро Гайдиський

18 Гетто вулиці Східна, Некрасова, Демуцького, Челюскінців, Шолом-Алейхема

Під час Другої світової війни в Умані відбулись масові вбивства євреїв. В місті є два головні місця пам'яті про Голокост. Одне з них – гетто. Формально уманське гетто існувало з вересня 1941 р. до квітня 1942 р. Проте життя більшості тамтешніх євреїв було обідрано між двома датами 1941-го – 24 вересня, коли масові розстріли провела айнзацгрупа разом зі солдатами Вермахту, та 8 жовтня, коли 304-й резервний поліцейський батальйон розстріляв тисячі євреїв в урочищі Сухий Яр.

Прогулянка хасидок в Софіївці. Фото 2017 р. Роман Цибульський

23 Парк «Софіївка» вул. Київська, 12а

Парк «Софіївка» є візитівкою Умані і одним з головних місць на карті туристичних маршрутів України. У 1796–1801 рр. інженер Людвіг Метцель, на замовлення власника Умані Станіслава Потоцького, будовав парк з урахуванням найвідоміших тенденцій свого часу. Гостей парку зустрічали музиканти, для них декламували вірші. Мандрівники описували його як надзвичайне творіння садово-паркової архітектури XIX ст. Конфіскований у Потоцьких, парк залишився знаковим місцем у часи Російської імперії, продовжив свою славу в радянському періоді і досі є туристичною принадою в Україні.

Варто відзначити, що гетто, створені нацистами на території СРСР, відрізнялись від тих, які існували, приміром, в окупованій Польщі. Це було зумовлено тим, що тут масові вбивства євреїв відбувались в набагато коротші терміни, тому їхня примусова ізоляція могла тривати лише кілька місяців чи навіть тижнів. Ці гетто були слабше огорожені, менше уваги приділялось організації внутрішнього адміністрування.

Таким було гетто в Умані. Точні його межі встановити важко. Воно охоплювало кілька вулиць близько базару і частково збігалось зі старою єврейською ділянкою міста. Ті, хто вижив, згадують, що перше місце, куди зігнали євреїв і створили гетто, була вулиця Східна. На цій же вулиці жили староста гетто та його заступник. Очевидно недовзі межі гетто розширилися на сусідні вулиці Некрасова, Островського (тепер – Демуцького), Челюскінців. Територія примусового утримання євреїв охоронялася німецькими та місцевими поліцейськими. Уманське гетто не було огорожене, але вихід з нього загрожував розстрілом.

Поведінка населення Умані під час Голокосту засвідчує, що в екстремальних умовах людям доводилось приймати непрості рішення. Тож в їхніх діях було місце і колаборації, і порятунку, і сторонньою спостереженню, а іноді й кількома «ролями» водночас. Дуже важко згадувати і про вбивць – поліцейських з резервного батальйону. Історія цих «звичайних людей», які ще вчора були музикантами і вчителями, службовцями і торговцями, демонструє тонку межу, за якою людина стає катом.

Після війни радянська Умань приховувала пам'ять про нацистські злочини за ефемістично про жертви «мирих радянських громадян». У незалежній Україні місця розстрілів уманських євреїв меморіалізували, щороку в урочищі Сухий Яр покладають квіти громада та міська влада. Проте досі в місті не позначено місця примусового утримання євреїв – гетто.

У польсько-єврейсько-українському світі Умані кожна з громад знаходила в «Софіївці» щось своє. Та все ж, оспіваний митцями парк «привласное» перш за все пам'ять українців та поляків, тоді як єврейський слід у цій історії менш помітний для спостерігача. Головний епізод присутності «Софіївки» в єврейській пам'яті пов'язаний з хасидським лідером ребе Нахманом. Дорогою до рідного Брацлава він вперше потрапив до Умані і, як багато інших мандрівників, не оминув «Софіївку». Враження Нахмана були надзвичайні. Ребе провів у парку свої останні дні, говорячи, що якби не його місця бути з душами тих, хто помер за віру (євреїв Умані, вбитих гайдамаками), то відвідати Умань варто було б заради «Софіївки».

Втім, це не єдине єврейське ім'я, яке звучить у розповідях про «Софіївку». Так, російський князь Долгоруков радив кожному відвідувачу Умані побувати на «святій природі» в «Софіївці», а заодно поговорити з місцевим єврейським просвітиником і меценатом першої єврейської світської школи в Умані Гршем Гурвіцем. Уже на початку XX ст. інший єврейський меценат, Войко Файнштейн, проклав водогін до Умані, використовуючи джерела водоймищ парку.

Пам'ять про єврейську присутність у «Софіївці» повернулася у наш час, через хасидські паломництва до могили ребе Нахмана під час єврейського Нового року. Десятки тисяч хасидів з усього світу, які приїжджають в цей час у місто, відвідують парк, що розташований неподалік від священного для паломників поховання. У шабат парк стає місцем для прогулянок та святкової вечері для тисяч людей. Єврейські паломники, приваблені до парку спогадами про ребе Нахмана, потрапляють, як і інші туристи, у світ його чарівності.